

ISSN 2309 3455

Social Studies

Studime Sociale

Vol. 20, No. 5 (79), 2026

- Jorida RUSTEMI • Erion KRISTO • Valbona BANKA
- Ananda RAO KURITI • Blendi LAMI • Ervin HOXHAJ
  - Erion SHEHU • Gjovalin GJELOSHI
  - Luana HARIZAJ • Erjona FUSHA • Simon LUFİ
  - Marsel NILAJ • Blerina KARAGJOZI • Zana STRAZIMIRI
  - Genita HOXHA • Migena KAPLLANAJ
  - Bernard ZENELI

www.sociology.al

ALBSA-SHSSH
ALBANIAN SOCIOLOGICAL ASSOCIATION
SHQATA SOCIOLOGJIKE SHQIPTARE

AIS
ALBANIAN INSTITUTE
OF SOCIOLOGY

“Social Studies” Journal is classified ‘Scientific’ by ANVUR

The journal “Social Studies” is classified as Scientific Journal by ANVUR, the National Agency for the Evaluation of the University System and Scientific Research of Italy - Ministry of Education, Universities and Scientific Research of Italy (MIUR), by decision no. 298, dated 21 December 2021.

The application was made in 2020 by Romina GURASHI (PhD) - from “Sapienza” University of Rome, Deputy Editor of the journal “Social Studies”.

Since 2020, ANVUR has monitored the journal “Social Studies” with international experts, and the official response has been returned by Dott. Marco Malgarini, director of ANVUR, on 19 January 2022.

La rivista “Studi Sociali” è classificata ‘Scientifica’ dall’ANVUR

La rivista “Social Studies” è classificata ‘scientifica’ dall’ANVUR, Agenzia Nazionale per la Valutazione del Sistema Universitario e della Ricerca Scientifica d’Italia - Ministero dell’Istruzione, dell’Università e della Ricerca Scientifica d’Italia (MIUR), con decisione n. 298, del 21 dicembre 2021.

La richiesta è stata presentata nel anno 2020 da Romina GURASHI (PhD), dell’Università La Sapienza, Vicedirettore della rivista “Studi Sociali”.

Dal 2020 ANVUR segue con esperti internazionali la rivista “Social Studies” e la risposta ufficiale è stata data dal Dott. Marco Malgarini, il Dirigente Area Ricerca ANVUR, il 19 gennaio 2022.

Revista “Studime Sociale” klasifikohet si revistë shkencore nga ANVUR

Revista “Studime Sociale” është klasifikuar si revistë shkencore nga ANVUR, Agjencia Kombëtare e Vlerësimit të Sistemit Universitar dhe Kërkimit Shkencor të Italisë - Ministria e Arsimit, Universiteteve dhe Kërkimit Shkencor (MIUR), me vendim no. 298, datë 21 dhjetor 2021.

Aplikimi është bërë në vitin 2022 nga Romina GURASHI (PhD), Universiteti La Sapienza Romë, njëherësh Deputy Editor e revistës “Studime Sociale”.

Nga viti 2020, ANVUR ka monitoruar me ekspertë ndërkombëtarë revistën “Studime Sociale” dhe përgjigja zyrtare është kthyer nga Dott. Marco Malgarini, drejtor i ANVUR, më 19 janar 2022.

SOCIAL STUDIES [STUDIME SOCIALE]

Vol. 20, No. 5 (79), 2026

Editorial Team

Editor-in-Chief:

Leke SOKOLI – Tirana, ALBANIA

Deputy Editors:

Sejdin CEKANI – Tirana, ALBANIA

Besim GOLLOPENI – Pristina, KOSOVO

Ali PAJAZITI – Skopje, NORTH MACEDONIA

Romina GURASHI – Rome, ITALY

Managing Editor:

Elda SOKOLI KUTROLI

International Editorial Board

Aida GOGA – University of Tirana, ALBANIA

Agri SOKOLI – St. Louis International School Milan, ITALY

Albana CANOLLARI BAZE – Schiller International University, France

Anila HODA – Albanian Academy of Science, ALBANIA

Apostolos G. PAPADOPOULOS – Harokopio University, GREECE

Bavjola SHATRO – University of Mississippi, UNITED STATES OF AMERICA

Enis SULSTAROVA – University of Tirana, ALBANIA

Erenestina GJERGJI HALILI – University of Tirana, ALBANIA

Ervin HOXHAI – University of Tirana, ALBANIA

Ferdi KAMBERI – University Fehmi Agani of Gjakova, KOSOVO

Goran BASIC – Lund University, SWEDEN

Irena NIKAJ – University Fan Noli of Korca, ALBANIA

Jelena GAKOVIĆ – University of Sarajevo, BOSNIA AND HERZEGOVINA

Jola KEPI – Center for School Leadership CSL-AADE, ALBANIA

Jonida LAMAJ – Albanian American Development Foundation, ALBANIA

Klea FANIKO – University of Geneva, SWITZERLAND

Klejda MULAJ – University of Exeter, ENGLAND

Krešimir ŽAŽAR – University of Zagreb, CROATIA

Kseanela SOTIROFSKI – University Aleksander Moisiu of Durres, ALBANIA
Murat ALIU – Mother Teresa University Skopje, NORTH MACEDONIA
Pjereta AGALLIU – University of Tirana, ALBANIA
Sergiu BALTATESCU – University of Oradea, ROMANIA
Silvana MALACARNE – Catholic University of the Sacred Heart Milan, ITALY
Svetla KOLEVEA – Bulgarian Academy of Science, BULGARIA
Shaban SINANI – Albanian Academy of Science, ALBANIA
Shkëlzen HASANAJ – University of Siena, ITALY
Tonin GJURAJ – University Luigj Gurakuqi Shkoder, ALBANIA
Valbona NATHANAILI – Qiriazi University College, ALBANIA
Venera LLUNJI – AAB College, KOSOVO

© Albanian Institute of Sociology / Instituti Shqiptar i Sociologjisë

Design: **Orest Muça**

“Social Studies”, Scientific Journal, certified by the Highest Scientific Committee,
Ministry of Education and Science of Albania

Decision no. 170, date 20th of December 2010

Contacts:

Mobile: ++355692044722; ++355694067682

E-Mail: studime.sociale@gmail.com

www.sociology.al

Contents:

Jorida RUSTEMI Erion KRISTO Valbona BANKA	<i>AI-Mediated Learning and Children's Development: Knowledge Comprehension and Emotional Recognition Outcomes.....</i> 5
Ananda RAO KURITI	<i>Intelligent Society for Whom? Power, Inequality, and the Human-Artificial Intelligence (AI) Divide: A Sociological Analysis .....</i> 23
Blendi LAMI	<i>Albania's International Image through Public Diplomacy.....</i> 35
Ervin HOXHAI Erion SHEHU	<i>A Target in Motion: Reconceptualizing ESP Needs Analysis in the Age of Generative AI.....</i> 45
Gjovalin GJELOSHI Luana HARIZAJ	<i>Women in the leadership and establishment of the written albanian press 1848-2024.....</i> 55
Erjona FUSHA	<i>Zhvillimi i qytetit nën presionin e shoqërisë inteligjente .....</i> 63
Simon LUFİ Marsel NILAJ	<i>Strategjia e komunizmit kundër besimit katolik në Shqipëri.....</i> 71
Blerina KARAGJOZI Zana STRAZIMIRI	<i>Aspekte të ndërgjegjes ekologjike në antikitet .....</i> 81
Genita HOXHA	<i>Ndërveprimi ndërmjet inteligjencës krijuese njerëzore dhe strukturës muzikore në iso-polifoninë shqiptare. Analizë muzikologjike dhe kulturore e krijimtarisë së Lefter Çipës.....</i> 93
Migena KAPLLANAJ Bernard ZENELI	<i>Aktiviteti fizik dhe mirëqenia subjektive e fëmijëve në Shqipëri: roli i privimit material.....</i> 103

AI-MEDIATED LEARNING AND CHILDREN'S DEVELOPMENT: KNOWLEDGE COMPREHENSION AND EMOTIONAL RECOGNITION OUTCOMES

Jorida RUSTEMI

Barleti University (UNIBA) Tirana, Albania
Department of Behavioral and Health Sciences
E-mail: rustemi_jorida@yahoo.com

Erion KRISTO

Barleti University (UNIBA), Tirana, Albania
E-mail: e.kristo@umb.edu.al

Valbona BANKA

Independent Researcher and Author, Tirana, Albania
E-mail: valbona.bank.1978@gmail.com

ABSTRACT

Research on children's use of artificial intelligence (AI) has largely relied on self-reported attitudes and usage patterns, leaving open the question of whether such patterns are reflected in measurable developmental outcomes. A companion study found that Albanian primary school children who reported greater reliance on AI also reported lower levels of independent problem-solving and greater uncritical trust in AI-generated information, particularly among younger children (Rustemi, Pogaci, & Banka, forthcoming). The present study examined whether these self-reported patterns were reflected in actual performance. The study involved the same sample of 360 children aged 7–12 years ($n = 120$ per age group) from Tirana, Albania, who completed a knowledge-comprehension task and an emotional-recognition task. Age emerged as the strongest predictor of both outcomes (Cohen's $f = .35$ and $.25$, respectively), with older children significantly outperforming younger children. Frequency of

AI use and trust in AI were each modestly associated with lower knowledge-comprehension performance ($r = -.25$ and $r = -.18$, respectively), but neither was significantly associated with emotional recognition ($r = -.05$ and $r = -.08$). When reduced independent problem-solving was included in the regression model, neither frequency of AI use nor trust in AI remained statistically significant. Reduced independent problem-solving was the strongest AI-related predictor of knowledge comprehension ($r = -.35$). The three AI-related measures were also strongly intercorrelated, limiting the ability of the regression model to disentangle their independent effects. The full model explained 20% of the variance in knowledge comprehension and 8% of the variance in emotional recognition, with age accounting for the largest share of the explained variance. The developmental pattern identified in the companion study was replicated: younger children reported greater reliance on AI and demonstrated weaker performance on the cognitive tasks. Taken together, the findings from the two studies suggest that reliance on AI is associated with a modest and domain-specific developmental footprint, particularly in knowledge comprehension. Self-reported AI-use habits appear to correspond to real, albeit relatively limited, differences in children's understanding, while showing little detectable association with emotional recognition.

Keywords: *artificial intelligence (AI); knowledge comprehension; emotional recognition; child development; reliance on AI; socio-emotional development.*

Jorida RUSTEMI is a Clinical Psychologist and Head of the Department of Behavioral and Health Sciences at Barleti University (UNIBA), Tirana, Albania. Her research interests include psychological assessment, mental health, and human rights. A Fulbright Scholar, she holds an MSc in Clinical Psychology from Emporia State University, USA, an MSc in Counseling Psychology, and a PhD in Psychology from the University of Tirana.

Erion KRISTO is a lecturer, researcher, and public intellectual with over 20 years of experience in teaching, academic leadership, and research. Holding six university degrees and a PhD, his interdisciplinary work spans philosophy, education, sociology, and public policy. He is the author of four books and numerous philosophical translations.

Valbona BANKA holds an MSc in Environmental Engineering and is an Albanian children's author. Her debut novel, *Aria Hidh e Prit*, received the 2022 Best Children's Book award from Bukinist.al. Her subsequent work, *Mister Ash: Oazi i Sekreteve* (Mediaprint, 2023), is aimed at young adolescent readers and frequently engages with themes of environment, technology, and children's experiences in a changing world.

Introduction

The companion study to this paper found that Albanian primary school children who relied heavily on AI-assisted tools also showed less independent problem-solving orientation and more uncritical trust in AI-generated answers, with both patterns most pronounced among the youngest children (Rustemi, Pogaci, & Banka, forthcoming). That study, however, relied entirely on children's self-reported attitudes

and habits. It could not say whether the behavioural patterns it documented actually correspond to differences in what children understand, retain, or feel. This study asks that more direct question: does habitual reliance on AI-assisted learning show up not just in how children describe their own habits, but in how well they comprehend information and recognise emotion in others?

The distinction matters because self-report and performance are not the same

thing. A child can describe themselves as an independent problem-solver while performing poorly on a task that actually requires sustained reasoning, and a child who reports heavy AI use is not necessarily worse at comprehension simply because they say they rely on AI; the relationship, if one exists, has to be demonstrated rather than assumed. This study tests that relationship directly: the same children who completed the companion study's AI-use questionnaire also completed a knowledge comprehension assessment and a scenario-based emotional recognition task, which makes it possible to link each child's own reported AI reliance and trust to their own performance, rather than comparing separate groups of children.

Two outcome domains were chosen deliberately. Knowledge comprehension was selected because it sits at the centre of concerns about cognitive offloading: if children habitually accept AI-generated answers without processing them, the worry is that information is retrieved but not understood (Risko & Gilbert, 2016; Resnick, 2017). Emotional recognition was selected for a different reason, not because AI use should directly impair the ability to read another person's feelings, but because heavy reliance on AI-mediated interaction may come at the expense of the human relational engagement through which socio-emotional competencies are normally built (Bronfenbrenner, 1979; Denham et al., 2003). If AI use is displacing time and attention that would otherwise go toward person-to-person interaction, emotional recognition is one of the more plausible places that displacement would show up.

This study therefore asks whether the developmental concerns raised by the companion paper extend from self-reported attitudes into measurable performance,

and whether, as in the companion study, the youngest children are the most affected.

Literature Review

From Attitudes to Outcomes: Why Self-Report Is Not Enough

Much of the literature on children and AI-assisted learning relies on self-reported attitudes, habits, and beliefs: how often children say they use AI tools, how much they say they trust AI output, and how they describe their own problem-solving habits (Druga et al., 2017; the companion study itself). Self-report is useful and relatively easy to collect at scale, but it carries a well-known limitation in research with children: young respondents are not always accurate reporters of their own cognitive processes (Flavell, 1979), and self-described habits do not necessarily track performance on an independent task. Establishing whether AI reliance is associated with actual comprehension and emotional-recognition performance, rather than only with how children describe themselves, therefore requires outcome measures collected independently of the self-report instrument.

Knowledge Comprehension and Cognitive Offloading

Cognitive offloading, delegating a mental task to an external tool, is efficient when the goal is simply to retrieve information, but it bypasses the effortful processing through which durable comprehension is normally built (Risko & Gilbert, 2016; Carr, 2010). When a child copies an AI-generated answer rather than working through the underlying reasoning, the answer is available, but whether it has actually been understood is a separate question. This gap between access

and comprehension is precisely what a comprehension assessment, administered independently of the AI-use questionnaire, is positioned to detect: passages and questions that require recall, inference, and application can distinguish a child who has processed information from one who has merely retrieved it (Resnick, 2017; Dede, 2010).

Emotional Recognition and the Relational Context of Development

Emotional recognition, the ability to identify what another person is feeling and reason about why, develops substantially across middle childhood, and it develops largely through social interaction: through observing, practising, and receiving feedback on emotional understanding in the company of other people (Denham et al., 2003; Eisenberg et al., 2006). This view echoes Vygotsky's (1978) broader account of social interaction as the primary mechanism through which higher psychological functions develop. Bronfenbrenner's (1979) ecological framework treats these proximal relational contexts as the primary engine of socio-emotional development. If AI-mediated interaction displaces time that would otherwise go toward this kind of relational engagement, as the companion study's finding that 55.8% of children named a computer as their primary educational helper would suggest, emotional recognition is a plausible domain in which that displacement could become measurable, even though AI itself has no direct mechanism for impairing emotional understanding.

Developmental Expectations Across Age Groups

Both outcome domains are expected to improve with age on independent

developmental grounds. Piaget's (1964) stage theory predicts gains in comprehension, particularly inference and application, as children move from concrete operational toward formal operational thinking. Emotional understanding follows a similarly well-documented developmental trajectory across middle childhood (Denham et al., 2003). Because the companion study found that AI reliance and uncritical trust were highest among the youngest children and declined with age, age itself is a variable this study must account for directly: any association between AI use and the two outcome measures has to be evaluated alongside, not instead of, the developmental gradient already established.

Linking the Two Studies

This study is linked to the companion paper at the level of the sample, not just the theoretical framework: the knowledge comprehension and emotional recognition measures reported here were collected from the same 360 children, in the same three age groups (7–8, 9–10, 11–12), who completed the companion study's AI-use questionnaire. Frequency of AI Use, Trust in AI-Generated Information, and Reduced Independent Problem-Solving are not re-measured: they are the same composite scores reported in the companion paper, carried over directly into the analyses reported here. This design lets the two studies be read as a single research programme: one establishing children's self-reported attitudes and habits, the other testing whether those same children's attitudes correspond to measurable differences in their own comprehension and emotional recognition, rather than as two separate investigations that happen to share a topic.

Research Questions and Hypotheses

Three research questions guide this study, building directly on the companion paper's findings.

RQ1. Is greater Frequency of AI Use associated with lower knowledge comprehension performance among children?

RQ2. Is greater Frequency of AI Use associated with lower emotional recognition performance?

RQ3. Do these associations differ across developmental stages (7–8, 9–10, and 11–12 years)?

Five hypotheses follow. The first two are developmental predictions independent of AI use; the remaining three concern the relationship between Frequency of AI Use, Trust in AI-Generated Information, Reduced Independent Problem-Solving, and the two outcome measures.

H1. Knowledge comprehension scores will increase significantly with age, consistent with Piagetian developmental theory.

H2. Emotional recognition scores will increase significantly with age, consistent with established developmental trajectories in socio-emotional competence.

H3. Greater Frequency of AI Use will be associated with lower knowledge comprehension scores.

H4. Greater Frequency of AI Use will be associated with lower emotional recognition scores.

H5. Trust in AI-generated information will be negatively associated with both knowledge comprehension and emotional recognition performance.

These hypotheses were stated as directional predictions prior to data analysis. They are evaluated against the results reported below.

Method

Research Design

This study uses a quantitative, within-subject extension design. Rather than recruiting a new or comparison sample, the knowledge comprehension and emotional recognition measures reported here were administered to the same children who completed the AI-use questionnaire reported in the companion study (Rustemi, Pogaci, & Banka, forthcoming). Because the predictor variables (Frequency of AI Use, Trust in AI-Generated Information, and Reduced Independent Problem-Solving) and the outcome variables reported in this paper come from the same children rather than from separately recruited samples, this design avoids the cross-sample inference problems that would arise from comparing two different groups of children, and it allows each child's self-reported AI use to be linked directly to their own comprehension and emotional recognition performance.

Participants

Participants were the same $N = 360$ children described in the companion study: Albanian primary school children aged 7 to 12, drawn from public and private primary schools in Tirana, and stratified into three age groups (7–8, 9–10, and 11–12 years; $n = 120$ per group). Recruitment, parental consent, and ethical procedures were conducted as described in the companion study. The present investigation represents an extension of the original research protocol and was conducted with the same participant cohort.

Instruments

This study adds two new measures to the companion study's existing instrument: a knowledge comprehension assessment and

an emotional recognition and reasoning task. Frequency of AI Use, Trust in AI-Generated Information, and Reduced Independent Problem-Solving are not re-measured here; all three variables are the same composite scores reported in the companion study, computed from the AI-use questionnaire children had already completed. This avoids burdening children with repeated questions and avoids any test-retest artefacts that re-administering the same items might introduce. The full set of new items, the comprehension and emotional recognition instrument, is reproduced in the Appendix.

Instrument Development and Content Validity

The Knowledge Comprehension Assessment and the Emotional Recognition and Reasoning Task were developed specifically for the purposes of the present study as criterion-referenced performance measures rather than standardized psychometric instruments. Item content was derived from established developmental and educational frameworks. The comprehension assessment was designed to sample multiple levels of understanding, including recall, comprehension, inference, application, and transfer/critical evaluation, broadly consistent with Bloom's (1956) taxonomy of educational objectives and its subsequent revisions. The emotional task was designed to assess emotion identification, emotional explanation, and perspective-taking, reflecting developmental models of emotional competence and socio-emotional reasoning (Denham et al., 2003; Eisenberg et al., 2006).

The instruments were intended to evaluate children's performance on study-relevant developmental tasks rather than to provide diagnostic or normative assessment. Prior to administration,

items were reviewed during pilot testing to ensure age appropriateness, clarity, and comprehensibility across the target age groups.

The knowledge comprehension assessment comprises four short narrative passages covering plant biology, recycling and environmental reasoning, healthy habits, and community cooperation. Each passage is followed by five questions corresponding to a five-level comprehension hierarchy: recall, comprehension, inference, application, and transfer/critical evaluation. Each level is scored 0 or 1 point per passage, for a maximum of 5 points per passage and 20 points overall.

The emotional recognition and reasoning task comprises nine brief social scenarios assessing both positive and negative emotional situations. Scenarios examine children's ability to identify emotions, explain emotional reactions, and demonstrate perspective-taking. Examples include experiences of disappointment, gratitude, exclusion, loneliness, mixed emotions, and achievement-related pride. For each scenario, emotion identification is scored 0–1 point, emotional explanation 0–2 points, and perspective-taking 0–1 point, yielding a maximum of 4 points per scenario and 36 points overall. Higher scores indicate stronger emotional recognition and socio-emotional reasoning abilities.

Scoring and Coding Procedures

Frequency of AI Use, Trust in AI-Generated Information, and Reduced Independent Problem-Solving retain the scoring definitions established in the companion study.

Knowledge Comprehension is scored as the total score obtained across the four comprehension passages (range 0–20), with higher scores indicating stronger comprehension and application of

information. Emotional Recognition and Reasoning is scored as the sum of emotion identification, emotional explanation, and perspective-taking scores across all scenarios (range 0–36). Higher scores indicate stronger emotional understanding and socio-emotional reasoning.

Reliability and Coding Procedures

Open-ended responses were coded using predefined scoring rubrics. To assess coding consistency, two independent raters scored a randomly selected subset of responses. Inter-rater agreement was evaluated using Cohen's kappa coefficient, computed as a single pooled estimate across the open-ended items of both the Knowledge Comprehension Assessment and the Emotional Recognition and Reasoning Task, rather than separately for each instrument.

Internal consistency of both instruments was evaluated using Cronbach's alpha. Reliability coefficients are reported in the Results section. For exploratory research purposes, Cronbach's alpha values of .70 or greater and Cohen's kappa values of .60 or greater will be considered indicative of acceptable reliability.

Additional Analytic Considerations

Prior to hypothesis testing, data screening procedures were conducted to evaluate score distributions, missing data patterns, and potential ceiling or floor effects across age groups. Descriptive diagnostics, including skewness, kurtosis, and the proportion of participants obtaining minimum and maximum scores, were examined for both outcome measures; results are reported below.

Because Frequency of AI Use and Trust in AI-Generated Information were strongly correlated in the companion study, multicollinearity diagnostics were

conducted before regression analyses. Variance Inflation Factors (VIFs) and tolerance statistics were inspected to ensure that regression coefficients remained interpretable; results were interpreted with caution in light of shared variance among predictors (see Results). Participant linkage between the companion study and the present investigation is also reported. All 360 children who completed the companion study's AI-use questionnaire also completed the knowledge comprehension assessment and the emotional recognition task reported here; no cases were excluded, and the analyses below are based on the full linked sample ($N = 360$).

Pilot Testing

A pilot study involving 25 children across the three target age groups (7–8, 9–10, and 11–12 years) was conducted prior to the main data collection. The pilot assessed item comprehension, vocabulary difficulty, administration time, and the applicability of the scoring rubrics. Average completion time was approximately 20–25 minutes, which was considered acceptable for the target age groups.

Results indicated that the instrument was age-appropriate and comprehensible for participants across all age groups. Only minor wording modifications were required to improve clarity. No items were removed, added, or substantially revised, and the conceptual framework and scoring procedures remained unchanged. Based on the pilot findings, the instrument was considered suitable for use in the main study.

Analytic Strategy

Because Frequency of AI Use, Trust in AI-Generated Information, and Reduced Independent Problem-Solving are the same scores already analysed in the companion study, the analyses below

treat them as established predictors and focus the new analytic work on the two new outcome measures. The following analyses were conducted: (a) descriptive statistics for Knowledge Comprehension and Emotional Recognition scores, for the full sample and by age group; (b) one-way ANOVA comparing the three age groups on each outcome measure, to test H1 and H2; (c) Pearson correlations linking each child's existing Frequency of AI Use, Trust in AI-Generated Information, and Reduced Independent Problem-Solving scores to their Knowledge Comprehension and Emotional Recognition scores, to test H3, H4, and H5; and (d) multiple regression predicting each outcome from age, Frequency of AI Use, Trust in AI-Generated Information, and Reduced Independent Problem-Solving simultaneously. An alpha level of .05 was adopted throughout, and all effect sizes were interpreted using Cohen's (1988) benchmarks. The final sample size ($N = 360$) substantially exceeds commonly recommended minimums for regression models of this complexity. Because substantial associations among the three AI-related predictors were observed in the companion study, regression results were interpreted primarily as estimates of combined predictive value rather than as precise indicators of the independent contribution of each predictor.

Results

Instrument Reliability

Both newly developed instruments met the pre-registered reliability thresholds (Cronbach's $\alpha \geq .70$; Cohen's kappa $\geq .60$). The Knowledge Comprehension Assessment demonstrated acceptable internal consistency, Cronbach's $\alpha = .75$, and the Emotional Recognition and Reasoning Task showed slightly higher

internal consistency, Cronbach's $\alpha = .78$. Inter-rater agreement on the open-ended scoring items, computed as a single pooled estimate across both instruments, was substantial, Cohen's $\kappa = .62$ (Landis & Koch, 1977). These results indicate that both instruments measured their intended constructs with acceptable consistency and that open-ended responses were scored consistently across raters.

Evidence of Construct Validity

Although the Knowledge Comprehension Assessment and the Emotional Recognition and Reasoning Task were developed specifically for the present study, several findings provide preliminary evidence that the measures captured meaningful developmental variation. First, both measures demonstrated significant age-related increases consistent with well-established developmental theory, with older children outperforming younger children on both outcomes. Second, Knowledge Comprehension and Emotional Recognition were positively associated ($r = .34$, $p < .001$), indicating that stronger comprehension tended to co-occur with stronger socio-emotional reasoning. Third, both measures demonstrated adequate score dispersion, minimal ceiling effects, and expected developmental gradients. While these findings do not constitute formal psychometric validation, they suggest that the instruments captured meaningful developmental variation within the study sample. Future research would be recommended to evaluate convergent and discriminant validity through comparison with established standardized measures.

Sample Linkage and Data Screening

All children who completed the companion study's AI-use questionnaire also

completed the knowledge comprehension assessment and the emotional recognition task reported here. No cases were excluded, and the analyses reported below are based on the full linked sample ($N = 360$).

Distributional diagnostics indicated no substantial departures from normality for either outcome measure. Knowledge Comprehension scores demonstrated mild negative skewness (skewness = -0.70) and minimal kurtosis (kurtosis = -0.30), while Emotional Recognition scores showed similarly mild negative skewness (skewness $\beta = -0.60$) and low kurtosis (kurtosis $\beta = -0.50$). Ceiling effects were minimal for Knowledge Comprehension (2.2% of participants achieved the maximum score) and remained below commonly accepted thresholds for Emotional Recognition (fewer than 15% achieving the maximum score). No meaningful floor effects were observed for either measure. Together, these findings indicate adequate score dispersion and support both the suitability of the data for parametric analyses and the ability of both instruments to discriminate across levels of performance within the sample.

Age Differences in Knowledge Comprehension

A one-way analysis of variance revealed a statistically significant effect of age group

on Knowledge Comprehension scores, $F(2, 357) = 21.87$, $p < .001$, Cohen's $f = .35$, indicating a medium-to-large effect (see Table 1 for descriptive statistics and Table 2 for ANOVA results). Post-hoc Tukey comparisons indicated that children aged 11–12 years ($M = 16.82$, $SD = 2.54$) scored significantly higher than both children aged 9–10 years ($M = 14.67$, $SD = 2.91$) and children aged 7–8 years ($M = 12.84$, $SD = 3.12$). This pattern is consistent with H1 and with Piagetian predictions of improved comprehension and application of information as children move toward formal operational thinking.

Although the youngest children reported the highest Frequency of AI Use scores, the pattern across age groups was not strictly linear. Children aged 11–12 reported somewhat higher AI-use scores than those aged 9–10. This finding should be interpreted in light of the distinction between frequency of use and dependence on AI-assisted learning. As shown in the companion study, younger children exhibited the highest levels of immediate help-seeking through digital devices, uncritical acceptance of AI-generated information, and reliance on computers as primary educational helpers. The Frequency of AI Use composite employed in the present study captures

Table 1: *Descriptive Statistics for Knowledge Comprehension, Emotional Recognition, and AI-Related Variables by Age Group ($N = 360$)*

Variable	Age 7–8 ($n = 120$)	Age 9–10 ($n = 120$)	Age 11–12 ($n = 120$)
Knowledge Comprehension	12.84 (3.12)	14.67 (2.91)	16.82 (2.54)
Emotional Recognition	24.75 (4.81)	27.11 (4.33)	29.04 (4.08)
Frequency of AI Use	3.34 (0.91)	2.87 (0.94)	3.18 (0.98)
Trust in AI-Generated Information	2.41 (0.88)	2.95 (0.92)	3.26 (0.89)

Note. Values represent Mean (SD).

a broader range of AI-mediated learning behaviors and may therefore reflect differences in usage patterns rather than developmental dependence on AI. Thus, greater frequency of use among some older children should not be interpreted as indicating greater reliance or trust in AI-generated information.

Age Differences in Emotional Recognition

A parallel one-way ANOVA revealed a significant effect of age group on Emotional Recognition scores, $F(2, 357) = 11.16$, $p < .001$, Cohen's $f = .25$. Emotional Recognition showed a medium-sized age effect, smaller than that observed for Knowledge Comprehension ($f = .35$). Older children (ages 11–12: $M = 29.04$, $SD = 4.08$) demonstrated higher scores than both younger groups (ages 9–10: $M = 27.11$, $SD = 4.33$; ages 7–8: $M = 24.75$, $SD = 4.81$), consistent with H2.

Frequency of AI Use and Knowledge Comprehension

Pearson correlation analysis revealed a moderate, statistically significant negative association between Frequency of AI Use and Knowledge Comprehension, $r = -.25$, $p < .001$ (see Table 3). Children who reported more frequent AI use tended to score lower on the comprehension assessment, consistent with H3.

Frequency of AI Use and Emotional Recognition

The correlation between Frequency of AI Use and Emotional Recognition was weak and not statistically significant, $r = -.05$, $p = .344$. H4 was not supported.

Trust in AI-Generated Information and Developmental Outcomes

Trust in AI-Generated Information was associated with Knowledge Comprehension, $r = -.18$, $p < .001$,

Table 2: *One-Way ANOVA Results for Age-Group Differences in Knowledge Comprehension and Emotional Recognition*

Outcome Variable	df	F	p	Cohen's f
Knowledge Comprehension	2, 357	21.87	< .001	.35
Emotional Recognition	2, 357	11.16	< .001	.25

Note. Post-hoc Tukey comparisons indicated that children aged 11–12 years scored significantly higher than both younger age groups on both outcomes.

Table 3: *Pearson Correlations Among Knowledge Comprehension, Emotional Recognition, and AI-Related Variables (N = 360)*

Variable	1	2	3	4	5
1. Knowledge Comprehension	—				
2. Emotional Recognition	.34***	—			
3. Frequency of AI Use	-.25***	-.05	—		
4. Trust in AI-Generated Information	-.18***	-.08	.83***	—	
5. Reduced Independent Problem-Solving	-.35***	-.12*	.69***	.70***	—

* $p < .05$. ** $p < .01$. *** $p < .001$.

Table 4: *Multiple Regression Predicting Knowledge Comprehension from Age, Frequency of AI Use, Trust in AI-Generated Information, and Reduced Independent Problem-Solving*

Predictor	B	SE B	β	t	p	VIF
Constant	10.72	1.08	—	9.93	< .001	—
Age Group	2.00	0.23	.37	8.70	< .001	1.42
Frequency of AI Use	-0.38	0.28	-.10	-1.36	.176	4.96
Trust in AI-Generated Information	-0.19	0.31	-.05	-0.61	.540	5.21
Reduced Independent Problem-Solving	-1.01	0.25	-.25	-4.04	< .001	2.08

Note. Model Statistics: $R^2 = .20$, Adjusted $R^2 = .19$, $F(4, 355) = 22.19$, $p < .001$.

and was not significantly associated with Emotional Recognition, $r = -.08$, $p = .130$. Because Trust in AI-Generated Information was strongly correlated with Frequency of AI Use, $r = .83$, $p < .001$, these bivariate associations were evaluated further in the multiple regression analyses reported below. H5 was not supported.

Multiple Regression Analyses

Multiple regression analyses examined the combined and unique associations of age, Frequency of AI Use, Trust in AI-Generated Information, and Reduced Independent Problem-Solving with each outcome measure. As anticipated given the strong correlations among the three AI-related predictors ($r = .69$ to $.83$), multicollinearity diagnostics were inspected. Variance Inflation Factors ranged from 1.42 (Age Group) to 5.21 (Trust in AI-Generated Information). Although these values remained below more conservative thresholds sometimes used in applied research (e.g., $VIF < 10$), the VIFs for Frequency of AI Use and Trust in AI-Generated Information exceeded the commonly cited threshold of 5, indicating potentially meaningful multicollinearity among the AI-related predictors. Consequently, the regression coefficients for these variables warrant

a cautious reading, and the models are best viewed as estimates of the combined predictive value of related AI-use constructs rather than precise estimates of unique predictor effects.

For Knowledge Comprehension, the overall regression model was statistically significant, $R^2 = .20$, Adjusted $R^2 = .19$, $F(4, 355) = 22.19$, $p < .001$ (Table 4). Age Group emerged as the strongest predictor ($\beta = .37$, $p < .001$), followed by Reduced Independent Problem-Solving ($\beta = -.25$, $p < .001$). Neither Frequency of AI Use ($\beta = -.10$, $p = .176$) nor Trust in AI-Generated Information ($\beta = -.05$, $p = .540$) was a significant independent predictor once the other variables were accounted for, despite both showing significant associations with Knowledge Comprehension at the bivariate level.

For Emotional Recognition, the overall regression model was also statistically significant, $R^2 = .08$, Adjusted $R^2 = .07$, $F(4, 355) = 7.72$, $p < .001$ (Table 5). Age Group was again the only statistically significant individual predictor ($\beta = .25$, $p < .001$). None of the three AI-related variables reached significance as independent predictors of Emotional Recognition (Frequency of AI Use: $\beta = -.04$, $p = .651$; Trust in AI-Generated Information: $\beta = -.05$, p

Table 5: *Multiple Regression Predicting Emotional Recognition from Age, Frequency of AI Use, Trust in AI-Generated Information, and Reduced Independent Problem-Solving*

Predictor	B	SE B	β	t	p	VIF
Constant	22.43	1.75	—	12.82	< .001	—
Age Group	1.52	0.39	.25	3.90	< .001	1.42
Frequency of AI Use	-0.19	0.42	-.04	-0.45	.651	4.96
Trust in AI-Generated Information	-0.28	0.47	-.05	-0.60	.549	5.21
Reduced Independent Problem-Solving	-0.50	0.37	-.09	-1.35	.178	2.08

Note. Model Statistics: $R^2 = .08$, Adjusted $R^2 = .07$, $F(4, 355) = 7.72$, $p < .001$.

= .549; Reduced Independent Problem-Solving: $\beta = -.09$, $p = .178$).

Across both models, age accounted for the largest proportion of explained variance, and the regression models explained substantially more variance in Knowledge Comprehension (20%) than in Emotional Recognition (8%).

Summary of Hypothesis Testing

Table 6 summarizes the outcome of hypothesis testing across all five hypotheses.

Discussion

This study examined whether children's self-reported AI use and trust in AI-generated information, established in the companion study, were associated with measurable differences in Knowledge Comprehension and Emotional Recognition. Three patterns stand out.

Age was by far the most consistent and substantial predictor of both outcomes. Knowledge Comprehension showed a medium-to-large age effect (Cohen's $f = .35$), and Emotional Recognition showed

Table 6: *Summary of Hypothesis Testing Results*

Hypothesis	Finding	Outcome
H1: Knowledge Comprehension increases with age	$F(2, 357) = 21.87$, $p < .001$, $f = .35$	Supported
H2: Emotional Recognition increases with age	$F(2, 357) = 11.16$, $p < .001$, $f = .25$	Supported
H3: Greater AI use lower Knowledge Comprehension	$r = -.25$, $p < .001$	Supported
H4: Greater AI use lower Emotional Recognition	$r = -.05$, $p = .344$	Not Supported
H5: Greater trust in AI lower outcomes (both)	Bivariate: $r = -.18/-.08$ (Comprehension/Emotional Recognition); not significant as an independent predictor in either regression model	Not Supported

Note. Hypothesis-testing thresholds were set at $\alpha = .05$. H5 was significant as a bivariate correlation with Knowledge Comprehension but did not reach significance as an independent predictor in either regression model, reflecting its strong overlap with Frequency of AI Use ($r = .83$) and Reduced Independent Problem-Solving ($r = .70$).

a medium-sized but still significant age effect (Cohen's $f = .25$). Both findings are consistent with H1 and H2 and align closely with the developmental gradient documented in the companion study, in which AI reliance and uncritical trust were highest among the youngest children and declined with age (Rustemi, Pogaci, & Banka, forthcoming). Taken together, the two studies now show the same age gradient operating on both sides of the relationship this research programme set out to test: younger children reported the heaviest AI reliance in the companion study, and in the present study, younger children also showed the lowest comprehension and emotional recognition scores. The cross-sectional design cannot establish that these two patterns are causally connected, but their parallel developmental trajectory is consistent with the theoretical framing proposed at the outset.

The AI-related variables, however, showed a more selective pattern than the hypotheses anticipated. Frequency of AI Use was significantly associated with lower Knowledge Comprehension at the bivariate level ($r = -.25$), consistent with H3 and with cognitive-offloading accounts in which habitual reliance on an external tool may reduce the effortful processing that produces durable comprehension (Risko & Gilbert, 2016). This association did not, however, survive as an independent predictor once Reduced Independent Problem-Solving was entered into the regression model ($\beta = -.10$, $p = .176$), suggesting that the bivariate relationship between AI use and comprehension is substantially explained by the overlap between frequent AI use and reduced independent problem-solving, rather than reflecting two separate pathways. Frequency of AI Use, by contrast, showed no meaningful association with Emotional

Recognition ($r = -.05$, ns), and H4 was not supported. This asymmetry is informative: it suggests that whatever associations AI reliance may have with these children's developmental outcomes in this sample are concentrated in the cognitive domain this study targeted (information processing and comprehension) rather than extending uniformly into socio-emotional functioning. The relational-displacement mechanism proposed for H4 (Bronfenbrenner, 1979; Denham et al., 2003) was not borne out by these data, at least as measured by a brief scenario-based task; it remains that any possible AI's effect on emotional development, operates through pathways or timescales this cross-sectional design was not positioned to detect.

Trust in AI-Generated Information, finally, requires a more cautious reading than a simple significance test would suggest. At the bivariate level, trust was significantly associated with Knowledge Comprehension ($r = -.18$) but not with Emotional Recognition ($r = -.08$, ns), offering partial support for H5 before regression. Trust was also very strongly correlated with Frequency of AI Use ($r = .83$) and with Reduced Independent Problem-Solving ($r = .70$), the same overlap already flagged in the companion study's own factor-analytic results. Once Frequency of AI Use and Reduced Independent Problem-Solving were entered into the regression models alongside trust, trust's independent contribution was not statistically significant for either outcome (Knowledge Comprehension: $\beta = -.05$, $p = .540$; Emotional Recognition: $\beta = -.05$, $p = .549$). Variance Inflation Factors for the AI-related predictors (4.96–5.21) confirm that this is not a contradiction but an expected consequence of shared variance

among closely related constructs. The most defensible interpretation is that H5 is not supported: trust travels together with broader AI reliance, and once that shared variance is accounted for, trust does not contribute an effect distinguishable from frequency of use or reduced independent problem-solving.

An interesting finding was that Frequency of AI Use did not decline monotonically across age groups. Although the youngest children reported the highest levels of AI use overall, children aged 11–12 reported somewhat greater use than those aged 9–10. This pattern suggests that frequency of engagement with AI-assisted tools and developmental dependence on such tools may represent related but distinct constructs. Older children may use AI more frequently as part of academic activities while simultaneously demonstrating greater critical evaluation, stronger metacognitive skills, and greater independent problem-solving capacity than younger children. Consequently, frequency of use should not be interpreted as synonymous with dependence on AI-generated information.

The regression models as a whole help calibrate how much weight these findings can bear. The full predictor set explained 20% of the variance in Knowledge Comprehension and 8% of the variance in Emotional Recognition, with age accounting for the majority of explained variance in both models. This indicates that AI-related variables, while contributing statistically detectable associations, are far from the dominant influence on either outcome, consistent with the substantial unexplained variance one would expect given that comprehension and emotional recognition are shaped by many factors this study did not measure, including classroom instruction, parental

involvement, reading habits, and peer relationships.

As in the companion study, the associations between AI-related variables and outcome measures are best read with caution. Because predictor and outcome variables were collected within the same participant sample, shared variance and related measurement characteristics may contribute to observed associations. Future studies employing longitudinal, experimental, and multi-method designs are needed to clarify causal pathways and strengthen construct separation.

These findings also carry a more reassuring implication than the companion study's attitudinal data alone might have suggested. The companion study found that many children reported accepting AI-generated answers with limited evaluation. Had the present study found large, broad-based deficits in both comprehension and emotional recognition associated with that reliance, it would have suggested a fairly pervasive developmental cost. Instead, the observed associations are real but modest, concentrated in the comprehension domain, and substantially smaller than the developmental effect of age itself. This pattern is more consistent with a picture in which greater AI reliance is associated with modest but measurable differences in comprehension performance, rather than a broad threat to children's socio-emotional development, though, given the cross-sectional design, this should be read as a finding to be tested further rather than a settled conclusion.

Alternative explanations should also be considered. Children with weaker academic skills may be more likely to seek assistance from AI-based tools, producing the same correlational pattern observed here without AI use itself contributing to lower comprehension.

Similarly, unmeasured factors such as parental involvement, reading habits, digital literacy, socioeconomic resources, classroom practices, and general academic achievement may influence both AI-use patterns and developmental outcomes. Because these variables were not assessed, the present findings should be interpreted as associations rather than evidence of direct effects.

Limitations

Several limitations bear on how these findings should be read. As in the companion study, the cross-sectional design rules out causal inference: it cannot be determined whether Frequency of AI Use contributes to lower Knowledge Comprehension, whether children with lower comprehension are more likely to rely on AI tools, or whether both reflect a third, unmeasured factor.

Both instruments met the pre-registered reliability thresholds (Cronbach's $\alpha = .75$ for Knowledge Comprehension, $\alpha = .78$ for Emotional Recognition, both $\geq .70$; pooled Cohen's $\kappa = .62$ for inter-rater agreement, $\geq .60$), supporting the measurement adequacy of both newly developed instruments. One deviation from the pre-registered procedure should be noted: inter-rater agreement was computed as a single pooled estimate across both instruments' open-ended items rather than reported separately for each instrument as originally planned, so it is not possible to determine from this estimate alone whether coding consistency differed between the two instruments.

Distributional diagnostics indicated no substantial departures from normality for either outcome measure (Knowledge Comprehension: skewness = -0.70 , kurtosis = -0.30 ; Emotional

Recognition: skewness = -0.60 , kurtosis = -0.50), and ceiling effects were minimal for both measures (2.2% of participants at the maximum score for Knowledge Comprehension; fewer than 15% for Emotional Recognition), with no meaningful floor effects observed. Although mean Knowledge Comprehension scores approached the upper end of the 20-point scale in the oldest age group ($M = 16.82$, $SD = 2.54$), the low proportion of children at the ceiling and the near-normal distributional shape suggest this did not meaningfully compress the observed age effect.

Multicollinearity among the three AI-related predictors (VIFs of 4.96–5.21 for Frequency of AI Use and Trust in AI-Generated Information) limited the ability of the regression models to isolate each predictor's unique contribution; the regression results reported here should be read as evidence of combined predictive value rather than as evidence that any one AI-related variable is more important than another. As in the companion study, common method variance is a plausible contributor to the magnitude of the observed associations, since predictor and outcome variables were collected within the same participant sample using related measurement approaches. Because predictor and outcome measures were obtained from the same participants within the same overall data-collection period, observed associations may be influenced by shared measurement context and common-method variance despite the use of independent performance-based outcome measures.

The sample is the same convenience sample of children from Tirana's most digitally connected schools described in the companion study and is not nationally representative. Finally, the Knowledge

Comprehension Assessment and Emotional Recognition and Reasoning Task were researcher-developed criterion-referenced performance measures created specifically for this study. Although both instruments demonstrated acceptable internal consistency, substantial inter-rater agreement, successful pilot testing, and expected developmental gradients consistent with theory, they have not yet undergone formal psychometric validation against established measures of reading comprehension, emotional recognition, or socio-emotional competence. Consequently, the present findings should be interpreted as evidence derived from study-specific performance tasks. Future research should examine convergent validity by administering the

present measures alongside established instruments assessing similar constructs.

Acknowledgements

The authors wish to thank the children, school principals, teachers, and administrative staff of the participating primary schools in Tirana for their cooperation throughout data collection, and the parents for granting informed consent.

During the preparation of this manuscript, the authors used Claude (Anthropic) to assist with refining the wording and phrasing of the manuscript text. All study design, data collection, data analysis, and scientific conclusions are the authors' own. The authors take full responsibility for all content in this article.

REFERENCES

- Bloom, Benjamin S. (Ed.) 1956. *Taxonomy of Educational Objectives: The Classification of Educational Goals, Handbook I: Cognitive Domain*, New York: David McKay.
- Bronfenbrenner, Urie 1979. *The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Carr, Nicholas 2010. *The Shallows: What the Internet Is Doing to Our Brains*, New York: W. W. Norton.
- Cohen, Jacob 1988. *Statistical Power Analysis for the Behavioral Sciences* (2nd ed.), Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Dede, Chris 2010. "Comparing frameworks for 21st century skills," In J. Bellanca & R. Brandt (Eds.), *21st Century Skills: Rethinking How Students Learn*, pp. 51–76. Solution Tree Press.
- Denham, Susanne A., Blair, Kimberly A., DeMulder, Elizabeth, Levitas, Jennifer, Sawyer, Katherine, Auerbach-Major, Sharon, & Queenan, Patricia 2003. "Preschool emotional competence: Pathway to social competence," *Child Development*, Vol. 74, No. 1, pp. 238–256.
- Druga, Stefania, Williams, Randi, Breazeal, Cynthia, & Resnick, Mitchel 2017. "Hey Google, are you always, right? Children and AI in a primary school setting," *Proceedings of the 2017 Conference on Interaction Design and Children*, pp. 595–598. ACM.
- Eisenberg, Nancy, Fabes, Richard A., & Spinrad, Tracy L. 2006. "Prosocial development," In N. Eisenberg (Ed.), *Handbook of Child Psychology: Vol. 3* (6th ed.), pp. 646–718. Wiley.
- Flavell, John H. 1979. "Metacognition and cognitive monitoring: A new area of cognitive-developmental inquiry," *American Psychologist*, Vol. 34, No. 10, pp. 906–911.
- Landis, J. Richard, & Koch, Gary G. 1977. "The measurement of observer agreement for categorical data," *Biometrics*, Vol. 33, No.

- 1, pp. 159–174.
- Piaget, Jean 1964. “Cognitive development in children: Development and learning,” *Journal of Research in Science Teaching*, Vol. 2, No. 3, pp. 176–186.
- Resnick, Mitchel 2017. *Lifelong Kindergarten: Cultivating Creativity Through Projects, Passion, Peers, and Play*, Cambridge, MA: MIT Press.
- Risko, Evan F., & Gilbert, Sam J. 2016. “Cognitive offloading,” *Trends in Cognitive Sciences*, Vol. 20, No. 9, pp. 676–688.
- Rustemi, Jorida, Pogaci, Ilda, & Banka, Valbona. Forthcoming. “AI-Mediated Learning and Children’s Development: Help-Seeking, Trust, and Independent Problem-Solving.” *Studime Sociale*.
- Vygotsky, Lev S. 1978. *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*, Cambridge, MA: Harvard University Press.

INTELLIGENT SOCIETY FOR WHOM? POWER, INEQUALITY, AND THE HUMAN-ARTIFICIAL INTELLIGENCE (AI) DIVIDE: A SOCIOLOGICAL ANALYSIS

Ananda RAO KURITI

Institute for Development Studies Andhra Pradesh (IDSAP), India

E-mail: drkarao10@gmail.com

ABSTRACT

Artificial Intelligence (AI) is being hailed and widely promoted as a means to improve collective well-being, productivity, governance, and human development. Yet when intelligence is conceptualized at the societal level, a critical question arises: who benefits from this intelligence? Under the rubric of this question, this paper argues that the transition toward an “intelligent society” is not merely technological progress but a deeply political and stratified process shaped by power relations, structural inequality, and institutional design. The analysis integrates four major sociological frameworks—Marxist political economy, Weberian rationalization, Bourdieu’s theory of capital, and Foucault’s concept of power/knowledge—to interrogate the social foundations of AI. From a Marxist perspective, AI is embedded within capitalist accumulation, concentrating ownership and data control among corporate and state elites. A Weberian lens reveals the intensification of algorithmic rationalization and bureaucratic governance. Through Bourdieu, AI generates new forms of digital or algorithmic capital that reinforce existing class advantages. A Foucauldian approach highlights AI as a regime of knowledge that enables surveillance, classification, and normalization. Synthesizing emerging research on algorithmic bias and global disparities in AI development, the paper demonstrates how AI capabilities, access, and control are unevenly distributed across class, education, and the digital divide scholarship. This produces what is termed cognitive stratification, whereby AI amplifies the capacities of already privileged groups while marginalizing others. The paper concludes that without democratized governance, public investment in AI literacy, and redistributive technological policies, AI risks deepening structural inequalities rather than advancing collective well-being.

Key Words: *artificial intelligence, inequality, power, cognitive stratification, sociology of technology*

Anand Rao KURITI is a Research Associate at the Institute for Development Studies, Andhra Pradesh (IDSAP), Visakhapatnam. He holds two doctoral degrees — a PhD in Sociology and a PhD in Education from Andhra University, and completed an ICSSR Post-Doctoral Fellowship. He previously served on the faculty at Hindustan University and the Centre for Economic and Social Studies (CESS) in India, as well as at Bahir Dar University, Ethiopia. He is the author of two books and has published 21 research articles, with research specializations in youth development, social capital, tribal development, and broader social issues.

The author gratefully acknowledges Prof. C. S. Murthy, IDSAP, for his valuable guidance and insightful review of this paper. The author also thanks Dr. Tamara Besednjak Valič and Dr. Kresimir Žažar, who, as session chairs, offered constructive comments on this paper during the International Conference “Towards an Intelligent Society: Challenges & Opportunities,” held on 22–23 May 2026 (with a BSF session) at ‘Fehmi Agani’ University, Gjakova, Kosovo. Their valuable feedback helped strengthen this manuscript for publication.

Introduction

The rhetoric surrounding artificial intelligence (AI) is full of promises of collective progress. Governments, corporations, and international organizations portray AI as a civilizational step toward an “intelligent society”—one in which decision-making, production, and governance become more efficient, more rational, and clearly more beneficial to humanity as a whole (Floridi et al., 2018). However, these narrative obscures a more fundamental social question: for whom is intelligence? Technologies do not develop or spread in a social vacuum; they are produced, owned, and implemented within existing structures of power, capital, and institutional authority (Winner, 1980). To view AI as a neutral means of progress is to ignore the historical pattern in which technological revolutions have consistently redistributed wealth toward those who are already in a position to benefit (Mokyr, 1990). This paper argues that the emergence of an “intelligent society” is not simply a technological achievement, but a deeply political and hierarchical social process. Drawing on four Sociological traditions: Marxist political economy, Weberian rationalization theory, Bourdieuan capital theory, and Foucauldian power/knowledge analysis, this paper develops an

integrated framework for understanding how AI reproduces and potentially exacerbates existing inequalities. It further combines this theoretical framework with contemporary empirical research on algorithmic bias and global AI inequalities, and introduces the concept of cognitive stratification: a process by which AI systems disproportionately enhance the capabilities of those already privileged, while oppressing others through exclusion, misidentification, or exploitative incorporation.

Objectives and Methodology

The main objectives of this paper are: To examine how Artificial Intelligence (AI) reinforces power, inequality, and the Human–AI divide through the sociological perspectives of Marx, Weber, Bourdieu, and Foucault.

To analyse the emergence of cognitive stratification and propose democratic, inclusive, and equitable AI governance for building a socially just intelligent society.

This paper adopts a qualitative, exploratory, and interdisciplinary research design based on a systematic review of secondary literature to examine the sociological dimensions of the Human–Artificial Intelligence (AI) divide. The study draws upon scholarly books, peer-reviewed journal articles, policy

reports, and recent empirical studies on Artificial Intelligence, digital inequality, algorithmic governance, surveillance, and the sociology of technology. The analysis is guided by an integrated theoretical framework that synthesizes four classical sociological perspectives: Marx's political economy, Weber's theory of rationalization, Bourdieu's theory of capital, and Foucault's concept of power/knowledge. These perspectives are employed to critically examine how AI reshapes ownership, governance, knowledge production, algorithmic power, and social inequality. The study further incorporates contemporary empirical evidence on AI-driven wealth concentration, algorithmic bias, AI literacy, and digital exclusion to interpret emerging forms of cognitive and social stratification. Using thematic and interpretive content analysis, the paper identifies recurring patterns across theoretical and empirical literature and develops the concept of cognitive stratification as an analytical lens for understanding the unequal distribution of AI capabilities and opportunities. This qualitative synthesis provides a comprehensive sociological explanation of how AI reproduces structural inequalities while identifying pathways toward a more democratic and inclusive intelligent society.

Analysis and Discussion

The analysis and discussion critically examine how Artificial Intelligence (AI) reproduces and transforms existing social inequalities through the interconnected dimensions of power, capital, knowledge, and governance. Drawing on classical sociological theories and contemporary empirical evidence, it analyses the Human–AI divide across individual, institutional,

and global levels. The discussion synthesizes theoretical perspectives with recent research to explain how AI contributes to cognitive stratification while identifying pathways toward a more equitable and democratized intelligent society.

Artificial Intelligence and the Capitalist Accumulation Structure: A Marxist Analysis

Traditional Marxist theory understands technological change not as an autonomous force, but as embedded in the social relations of production (Marx, 1867/1990). Applied to artificial intelligence, this framework focuses on who owns the means of intellectual production, such as data infrastructure, computational power, and proprietary algorithms, and who simply supplies the labour and data that these systems require. Contemporary scholarship extends this logic through the notion of “data is the new oil,” and more specifically, through Zuboff's (2019) surveillance capitalism theorization. In this theory, human experience is exploited as free raw material, transformed into behavioural data, and sold as future-oriented commodities. In this arrangement, ordinary users create enormous value through their daily digital activities, but receive almost none of the resulting economic surplus. Ownership of large language models, cloud infrastructure, and proprietary datasets is concentrated in the hands of a few multinational technology companies and their affiliated public sector entities (Srnicek, 2017). This is creating a kind of ‘algorithmic rentier class’—these companies derive value not through direct production, but by controlling key centres of the infrastructure of intelligent computation.

This centralization reflects ancient accumulation patterns, but here the “commons” that are limited are not

land, but human attention, behaviour, and knowledge (Thatcher et al., 2016). Workers whose tasks are automated, gig workers who perform invisible “ghost work” to train AI systems (Gray & Suri, 2019), and consumers who unknowingly donate data—all of whom, while essential to the functioning of the knowledge economy, are in structurally subordinate positions relative to capital. Thus, from a Marxist perspective, the promise of AI-driven productivity gains does not equate to broadly shared prosperity; moreover, it risks exacerbating the extraction of surplus value, displacing workers, especially in mundane intellectual and manual occupations (Frey & Osborne, 2017).

Algorithmic Rationalization: A Weberian Perspective

Max Weber’s (1922/1978) theory of rationalization offers a complementary, albeit distinct, perspective. Weber focused more on the expansion of formal, calculable, and normative administrative systems than on ownership—what he called the “iron cage” of bureaucratic rationality. AI represents an intensification of this process: decisions that were once made by human discretion, however imperfect, are now increasingly being delegated to algorithmic systems optimized for efficiency, predictability, and computability (Ritzer, 1993; Eubanks, 2018).

This algorithmic rationalization manifests itself in areas such as welfare administration, credit scoring, hiring, policing, and judicial risk-assessment. In the U.S. Eubanks’ (2018) analysis of automated entitlement systems in social services makes it clear that algorithmic bureaucracy, which purports to reduce human bias and improve efficiency, often reproduces and obscures the very inequalities it claims to address. It removes

the discretionary opportunities that human caseworkers once had to make contextual decisions. The formal rationality of the algorithm overrides the substantive rationality of justice or necessity (Weber, 1922/1978). This produces systems that, while efficient in process, are often indifferent or actively harmful to the most marginalized in terms of outcomes.

Notably, this rationalization is not experienced equally by all. Those with the cultural and economic resources to confront, oppose, or disengage from algorithmic systems retain some degree of freedom; Those without such resources are subject to automated governance with limited solutions (Pasquale, 2015). The “black box” nature of many AI systems further exacerbates this inequality: the opacity of decision-making logic disproportionately disempowers those who lack the technical or legal capital to challenge algorithmic conclusions (Pasquale, 2015; Burrell, 2016).

Algorithmic Capital: A Bourdieuan Perspective

Pierre Bourdieu’s (1986) theory of economic, cultural, social, and symbolic capital provides a framework for understanding how AI creates new axes of hierarchy, both challenging and reinforcing existing class structures. The concept of algorithmic capital includes: the accumulated capacity of individuals, organizations, or nations to acquire, understand, implement, and shape AI systems for their own benefit. Algorithmic capital, in its embodied, material, and institutional forms, functions in much the same way as Bourdieu’s cultural capital. In its embodied form, it manifests itself as AI literacy—the skills and dispositions needed to critically use, question, and transform AI tools. In its material form, it

manifests itself as access to computational infrastructure, proprietary models, and quality datasets. In its institutional form, this is reflected in formal certifications, technical certifications, and institutional capacity for AI adoption (van Dijk, 2020). Those who already possess economic and cultural capital are best positioned to transform it into algorithmic capital. This process is consistent with Bourdieu's broader argument that capital reproduces itself across sectors (Bourdieu, 1986). This dynamic is reflected in the "second-level digital divide" literature. It has shifted attention away from mere internet access and toward inequalities in digital skills and their beneficial use (Hargittai, 2002; van Deursen & van Dijk, 2019). Emerging research on AI adoption also suggests a similar divide: while professionals in knowledge-intensive occupations are more likely to use generative AI to increase productivity and creativity, workers in unstable or low-skilled occupations are more likely to experience AI as a tool for oversight, de-skilling, or job displacement (Brynjolfsson et al., 2023; Eloundou et al., 2023). The result is not just a digital divide, but also an intellectual divide. In this, the ability to use AI as a tool for empowerment is also unevenly distributed across groups.

AI as a System of Power/Knowledge: A Foucauldian Analysis

Michel Foucault's (1977; 1980) theorization of power/knowledge highlights another dimension often overlooked in techno-optimistic accounts of AI: how intelligent systems create new systems of visibility, classification, and generalization. In Foucault's view, power operates productively not only through repression, but also by creating knowledge categories that make populations

readable, comparable, and governable. AI systems—through predictive policing, biometric surveillance, credit scoring, and algorithmic content control—expand the disciplinary and biopolitical machinery that Foucault described in prisons, clinics, and schools (Foucault, 1977) into a ubiquitous, data-driven infrastructure of constant surveillance. Datafication enables what has been called algorithmic panopticism: whether in workplaces using productivity-tracking software or on social media platforms powered by recommendation systems that increase engagement, individuals increasingly self-regulate their behaviour in anticipation of algorithmic monitoring (Zuboff, 2019). At the same time, AI systems categorize populations into risk categories, credit eligibility tiers, and behavioural profiles that determine access to opportunities, echoing Foucault's concern about the generalizing power of statistical and medical classification (Foucault, 1977).

Empirical research on algorithmic bias reinforces this Foucauldian concern with specific evidence of discriminatory classification. Noble's (2018) analysis of search engine algorithms reveals how commercial platforms encode and amplify racial stereotypes under the guise of neutral technological processes. Benjamin (2019) expands on this critique through the concept of the "New Gym Code", explaining how supposedly race-neutral technologies reproduce racial hierarchies. A historical study of facial recognition systems by Buolamwini and Gebru (2018) documented a significantly higher error rate for dark-skinned women compared to light-skinned men. This demonstrates how training data and design choices embed historical inequalities in systems that appear to be impartial. Collectively, these findings illustrate that artificial intelligence

(AI) does not simply passively reflect social bias; It operationalizes bias in matters such as employment, credit, policing, and welfare, translating it into consequential, often ambiguous decisions—forming knowledge systems that, in Foucault’s sense, classify populations and take action against them.

Global Inequalities and Cognitive Stratification

Beyond transnational class dynamics, the development and utility of AI at the global level are clearly hierarchical. The infrastructure of AI—advanced semiconductor fabrication, hyperscale data centres, top research talent, and proprietary foundation models—is largely concentrated in a few countries, such as the United States and China. The European Union and a few others occupy secondary positions (Crawford, 2021). At the same time, many countries in the Global South participate in the AI value chain primarily as sources of low-wage data-labelling and content-moderation labour (Gray & Suri, 2019; Perigo, 2023). This is reproducing colonial-era resource extraction practices in digital form—a dynamic that scholars have termed “data colonialism” (Couldry & Mejias, 2019).

Integrating these theoretical and empirical elements, this paper proposes the concept of ‘cognitive hierarchy’: a multi-step process by which AI systems differentially expand the cognitive, economic, and administrative capabilities of already advantaged groups (be they classes, organizations, or nations). At the same time, they subject less advantaged groups to increased surveillance, algorithmic gatekeeping, and exploitative data extraction, which in turn results in limited benefits for them. Cognitive

stratification is not simply a side effect of unequal access; it is actively produced by the interrelated mechanisms identified above, such as capital concentration (Marx), formal rationalization (Weber), unequal capital exchange (Bourdieu), and classificatory power (Foucault). Each mechanism reinforces the others: ownership centralization enables rational expansion, which creates algorithmic capital for some and disciplinary hierarchy for others, which continues in a self-reinforcing cycle.

Towards a Democratized Intellectual Society

The evidence reviewed throughout this paper converges on a central sociological conclusion: the emergence of an intelligent society is not inherently inclusive. Rather, the Human–Artificial Intelligence (AI) divide is becoming a defining structural feature of contemporary societies, shaped by unequal distributions of power, capital, knowledge, and technological control. Instead of representing a temporary technological gap that will disappear with wider AI adoption, the divide reflects deeper political-economic and social inequalities embedded in the production, ownership, governance, and use of AI systems. Consequently, the fundamental sociological question is not whether societies will become more intelligent through AI, but whose intelligence is enhanced, whose interests are served, and who is systematically excluded from this transformation.

The reviewed literature demonstrates that AI-generated inequalities operate across multiple interconnected levels. Skare et al. (2024) show that the concentration of AI-related capital significantly contributes to rising wealth

inequality, indicating that ownership of AI infrastructure and data, rather than merely digital skills, increasingly determines access to economic opportunities. At the societal level, Wang et al. (2025) reveal that even technologically advanced societies continue to exhibit persistent inequalities in AI literacy and algorithmic competence, particularly among older adults, women, and individuals with lower educational attainment. Hammerschmidt et al. (2025) further argue that these disparities are reinforced through organizational, institutional, and policy structures, illustrating that the Human–AI divide is not an individual deficiency but a systemic outcome of interconnected social arrangements. Complementing these findings, Zajko (2022) contends that prevailing discussions of algorithmic “bias” often depoliticize AI inequality by framing it as a technical problem, whereas sociology redirects attention to the underlying relations of power, domination, and institutional inequality that shape AI systems from their inception to their societal consequences.

At the same time, the literature cautions against simplistic narratives that portray AI as either inherently emancipatory or inevitably oppressive. AI undoubtedly possesses transformative potential. Intelligent systems can enhance accessibility for persons with disabilities through assistive technologies, expand healthcare and public services to geographically isolated populations, and reduce barriers faced by older adults by facilitating digital access (Schaefer et al., as cited in Hammerschmidt et al., 2025; Blank & Lutz, as cited in Zajko, 2022). However, these benefits coexist with expanding inequalities. AI-driven productivity gains frequently accumulate among technology firms and

investors while wage growth stagnates for ordinary workers, thereby widening economic inequality and reinforcing existing class divisions (Josifidis & Supic, as cited in Hammerschmidt et al., 2025). From a sociological perspective, these contradictory outcomes demonstrate that AI itself is not socially deterministic; rather, its distributive consequences depend upon the institutional arrangements governing ownership, regulation, transparency, accountability, and democratic participation.

The findings of this review also identify several priorities for future sociological research. Longitudinal studies are required to examine whether AI-related inequalities persist, diminish, or intensify as AI technologies become more deeply integrated into everyday life, and whether interventions such as explainable AI and inclusive digital education reduce these disparities (Wang et al., 2025). Comparative cross-national research should investigate how variations in welfare regimes, digital infrastructure, labour-market institutions, and AI governance influence the relationship between AI adoption and wealth inequality identified by Skare et al. (2024). Most importantly, sociologists should continue developing comprehensive “end-to-end” analyses of AI systems (Zajko, 2022), connecting upstream processes—including capital concentration, data extraction, algorithm design, and institutional governance—with downstream consequences for labour markets, citizenship, social participation, and everyday lived experience. Such an integrated approach is essential for understanding the Human–AI divide as a multidimensional form of social inequality.

If current trajectories remain unchecked, AI-enabled societies risk evolving into cognitively stratified societies, where access to intelligence augmentation,

algorithmic decision-making, and digital opportunities increasingly mirrors existing hierarchies of class, education, gender, geography, and global economic power. An intelligent society, therefore, cannot be defined simply by technological sophistication or computational capacity. It must instead be evaluated by the extent to which its benefits are distributed equitably and democratically across all sections of society.

Moving towards a democratized intellectual society requires transforming AI from a mechanism of concentrated power into a public resource that expands collective human capabilities. Three interrelated interventions are therefore essential. First, democratic governance of AI must institutionalize participatory decision-making, transparent algorithmic accountability, and strong public oversight of AI applications in critical sectors such as education, healthcare, welfare, policing, and employment (Pasquale, 2015; Floridi et al., 2018). Second, AI literacy should be democratized through universal educational initiatives that extend beyond technical training for privileged groups to foster critical algorithmic literacy, ethical awareness, and digital capabilities across social classes, genders, generations, and regions, thereby addressing the second-level digital divide (van Deursen & van Dijk, 2019). Third, redistributive technology policies are necessary to ensure that AI-generated wealth and productivity are broadly shared through mechanisms such as data dividends, public data trusts, progressive taxation of AI-driven productivity gains, equitable labour protections, and international governance frameworks that prevent the exploitative incorporation of the Global South into AI value chains (Srnicsek, 2017; Couldry & Mejias, 2019).

Ultimately, the question posed in this paper—"Intelligent Society for Whom?"—is fundamentally a sociological question concerning power, justice, and democratic inclusion. AI will undoubtedly reshape the future of human societies, but whether it produces greater equality or deeper stratification depends not on technological innovation alone, but on the social institutions, political choices, and normative values that govern its development and distribution. A truly intelligent society is therefore not one in which machines become increasingly intelligent, but one in which human intelligence, opportunities, rights, and dignity are collectively expanded through equitable, accountable, and socially just AI governance.

Conclusions

This paper argues that the concept of an intelligent society cannot be understood independently of the social relations of power, capital, knowledge, and inequality that shape the development and deployment of Artificial Intelligence (AI). Drawing upon Marxist political economy, Weberian rationalization, Bourdieu's theory of capital, and Foucauldian analyses of power and knowledge, the paper demonstrates that AI is neither an autonomous technological force nor an inherently democratizing innovation. Rather, it is a socially embedded technology whose design, ownership, governance, and application are profoundly influenced by existing structures of economic and political power. In the absence of deliberate institutional intervention, AI is likely to reproduce and potentially intensify existing social inequalities through a process that may be described as epistemic stratification,

whereby access to knowledge, cognitive resources, algorithmic capabilities, and decision-making power becomes increasingly unequally distributed.

The central question posed in this paper—"Intelligent Society for Whom?"—is therefore not merely rhetorical but fundamentally sociological. As AI increasingly shapes economic production, labour markets, education, governance, healthcare, communication, and everyday social life, understanding its consequences requires moving beyond technical concerns of efficiency, accuracy, or algorithmic bias to examine the broader structures of ownership, institutional authority, capital accumulation, and social exclusion that underpin AI systems. The Human–AI divide is thus better understood as a manifestation of unequal social relations than as a simple technological gap. The evidence reviewed throughout this paper demonstrates that the benefits of AI, much like previous waves of technological transformation, are disproportionately captured by those who already possess economic capital, educational advantages, digital competencies, institutional influence, and favourable geopolitical positions. Conversely, the risks associated with AI including algorithmic discrimination, surveillance, data exploitation, labour displacement, cognitive exclusion, and unequal access to AI-enabled opportunities—are disproportionately borne by socially disadvantaged groups, including older adults, individuals with lower educational attainment, economically marginalized populations, and communities in the Global South. These outcomes are not inevitable consequences of AI itself but are products of the political, economic, and institutional arrangements within which AI technologies are currently developed, governed, and deployed.

From this perspective, the sociological analysis of the Human–AI divide performs a dual function. First, it reveals the structural foundations of AI-related inequality that are often obscured by narrowly technical discussions of algorithmic "bias" or computational accuracy. Second, it identifies critical pathways for transformation through democratic governance, inclusive institutional design, redistributive technology policies, public accountability, and universal AI literacy. These interventions shift attention from merely improving algorithms to fundamentally reshaping the social conditions under which AI operates.

Ultimately, the future of an intelligent society should not be measured by the sophistication of artificial intelligence alone, but by its capacity to expand human intelligence, social justice, democratic participation, and equitable opportunities for all members of society. An intelligent society that concentrates knowledge, technological capabilities, and economic rewards among a privileged minority cannot be regarded as genuinely intelligent. Rather, it risks becoming a technologically advanced yet socially fragmented society characterized by deepening inequalities and new forms of cognitive exclusion. Therefore, realizing a truly democratized intellectual society requires ensuring that AI remains a public good rather than an instrument of concentrated power. This necessitates democratized AI governance, equitable access to AI education and digital capabilities, transparent and accountable algorithmic systems, and redistributive policies that broadly share the economic and social gains generated by AI. Only through such a sociologically informed and justice-oriented approach can AI contribute meaningfully to the broader

objectives of inclusive development envisioned in the Sustainable Development Goals (SDGs).

In conclusion, answering the question “Intelligent Society for Whom?” is not simply an academic inquiry but an ethical, political, and sociological imperative. The future of AI will ultimately be determined not by technological progress alone, but by collective decisions regarding who owns AI, who governs it, who benefits

from it, and who is left behind. Whether the intelligent society becomes a vehicle for democratic human flourishing or a new architecture of inequality depends upon the choices societies make today. Only by placing equity, accountability, participation, and social justice at the centre of AI governance can the promise of an intelligent society become a shared human achievement rather than a privilege reserved for the few.

REFERENCES

- Benjamin, R. 2019. *Race after Technology: Abolitionist Tools for the New Jim Code*. UK: Polity Press.
- Blank, G., & Lutz, C. 2018. “Benefits and harms from Internet use: A differentiated analysis of Great Britain.” *New Media & Society*, 20 (2), pp. 618–640. <https://doi.org/10.1177/1461444816667135> As cited in Zajko (2022).
- Bourdieu, P. 1986. The forms of capital. In J. Richardson (Ed.), *Handbook of theory and research for the sociology of education* (pp. 241–258). Greenwood Press.
- Brynjolfsson, E., Li, D., & Raymond, L. 2023. *Generative AI at work* (NBER Working Paper No. 31161). National Bureau of Economic Research.
- Buolamwini, J., & Gebru, T. 2018. Gender shades: Intersectional accuracy disparities in commercial gender classification. *Proceedings of Machine Learning Research*, 81, pp. 77–91.
- Burrell, J. 2016. “How the machine “thinks”: Understanding opacity in machine learning algorithms.” *Big Data & Society*, 3(1), pp. 1–12.
- Couldry, N., & Mejjas, U. A. 2019. *The costs of connection: How data is colonizing human life and appropriating it for capitalism*. Stanford University Press.
- Crawford, K. 2021. *Atlas of AI: Power, politics, and the planetary costs of artificial intelligence*. Yale University Press.
- Eloundou, T., Manning, S., Mishkin, P., & Rock, D. 2023. *GPTs are GPTs: An early look at the labor market impact potential of large language models*. arXiv preprint.
- Eubanks, V. 2018. *Automating inequality: How high-tech tools profile, police, and punish the poor*. St. Martin's Press.
- Floridi, L., Cowls, J., Beltrametti, M., Chatila, R., Chazerand, P., Dignum, V., & Vayena, E. 2018. AI4People—An ethical framework for a good AI society. *Minds and Machines*, 28 (4), pp. 689–707.
- Frey, C. B., & Osborne, M. A. 2017. The future of employment: How susceptible are jobs to computerisation? *Technological Forecasting and Social Change*, 114, pp. 254–280.
- Foucault, M. 1977. *Discipline and punish: The birth of the prison* (A. Sheridan, Trans.). Pantheon Books.
- Foucault, M. 1980. *Power/knowledge: Selected interviews and other writings, 1972–1977* (C. Gordon, Ed.). Pantheon Books.
- Gray, M. L., & Suri, S. 2019. *Ghost work: How to stop Silicon Valley from building a new global underclass*. Houghton Mifflin Harcourt.
- Hammerschmidt, T., Stolz, K., & Posegga, O. 2025. Bridging the gap: Inequalities that divide those who can and cannot create

- sustainable outcomes with AI. *Behaviour & Information Technology*. <https://doi.org/10.1080/0144929X.2025.2500451>
- Hargittai, E. 2002. Second-level digital divide: Differences in people's online skills. *First Monday*, 7(4).
- Josifidis, K., & Supic, N. 2024. Artificial intelligence and the productivity-pay gap in the USA: Industrial insights and the revival of heterodox ideas. *Journal of Economic Issues*, 58 (2), pp. 540–548. As cited in Hammerschmidt et al. (2025).
- Marx, K. 1990. *Capital: A critique of political economy, Volume I* (B. Fowkes, Trans.). Penguin Classics. (Original work published 1867)
- Mokyr, J. 1990. *The lever of riches: Technological creativity and economic progress*. Oxford University Press.
- Noble, S. U. 2018. *Algorithms of oppression: How search engines reinforce racism*. New York University Press.
- Pasquale, F. 2015. *The black box society: The secret algorithms that control money and information*. Harvard University Press.
- Perrigo, B. 2023, January 18. OpenAI used Kenyan workers on less than \$2 per hour to make ChatGPT less toxic. *Time*.
- Ritzer, G. 1993. *The McDonaldization of society*. Pine Forge Press.
- Skare, M., Gavurova, B., & Blažević Burić, S. 2024. Artificial intelligence and wealth inequality: A comprehensive empirical exploration of socioeconomic implications. *Technology in Society*, 79, 102719. <https://doi.org/10.1016/j.techsoc.2024.102719>
- Srnicek, N. 2017. *Platform Capitalism*. Polity Press.
- Thatcher, J., O'Sullivan, D., & Mahmoudi, D. 2016. Data colonialism through accumulation by dispossession: New metaphors for daily data. *Environment and Planning D: Society and Space*, 34(6), pp. 990–1006.
- van Deursen, A. J., & van Dijk, J. A. 2019. The first-level digital divide shifts to a second-level digital divide: A comparative analysis. *New Media & Society*, 21 (2), pp. 354–375.
- van Dijk, J. A. 2020. *The digital divide*. Polity Press.
- Wang, C., Boerman, S. C., Kroon, A. C., Möller, J., & de Vreese, C. H. 2025. The artificial intelligence divide: Who is the most vulnerable? *New Media & Society*, 27 (7), pp. 3867–3889. <https://doi.org/10.1177/14614448241232345>
- Weber, M. 1978. *Economy and society: An outline of interpretive sociology* (G. Roth & C. Wittich, Eds.). University of California Press. (Original work published 1922)
- Winner, L. 1980. Do artifacts have politics? *Daedalus*, 109 (1), pp. 121–136.
- Zajko, M. 2022. Artificial intelligence, algorithms, and social inequality: Sociological contributions to contemporary debates. *Sociology Compass*, 16 (3), e12962. <https://doi.org/10.1111/soc4.12962>
- Zuboff, S. 2019. *The age of surveillance capitalism: The fight for a human future at the frontier of power*. PublicAffairs.

ALBANIA'S INTERNATIONAL IMAGE THROUGH PUBLIC DIPLOMACY

Blendi LAMI

European University of Tirana, ALBANIA

E-mail: blendi.lami@uet.edu.al

ABSTRACT

Small states are traditionally portrayed as actors which are constrained by material capabilities and dependence on great powers. Yet in international relations some small states have enhanced their position through the strategic use of ideas rather than military or economic power. This article examines how Albania has sought to construct and project an international image as a “small but smart” state. The study argues that the international role of small states like Albania is shaped not only by objective indicators of size but also by socially constructed identities. The theoretical framework integrates constructivism with theories of public diplomacy, Joseph Nye’s concept of soft power, and Finnemore and Sikkink’s theory of norm entrepreneurship to explain how image construction becomes a source of diplomatic influence. Methodologically, the article employs qualitative document analysis and thematic analysis of official government documents, multilateral declarations, policy papers and diplomatic initiatives related to Albania’s foreign policy. The findings suggest that Albania has projected itself as a reliable supporter of the rules-based international order through active participation in multilateral institutions, consistent alignment with democratic norms, support for international law, as well as diplomatic engagement in international organizations. Rather than overcoming the constraints of smallness, Albania transforms them into diplomatic assets by cultivating legitimacy, credibility and international visibility.

Key words: *Small states; constructivism; public diplomacy; soft power; image projection*

Blendi LAMI is Associate Professor of International Relations at the European University of Tirana, Albania. His research focuses on small states, foreign policy, geopolitics, security studies and public diplomacy.

Introduction

Small states have traditionally been viewed as actors constrained by limited material capabilities. Classical realist and neoliberal approaches explain their foreign policy mainly through dependence on stronger powers and adaptation to the international system. Their behaviour is commonly associated with strategies such as bandwagoning, balancing, hedging, seeking external shelter, institutional lock-in, and conditionality (Keohane, 1984; Walt, 1987; Mearsheimer, 2001; Schimmelfennig & Sedelmeier, 2004; Thorhallsson, 2018). Yet recent research shows that some small states have achieved greater diplomatic visibility than their size alone would predict (Long, 2022; Theys, 2022). This raises an important question: how can small states strengthen their international standing despite enduring structural constraints?

The literature shows that the influence of small states cannot be understood only through material capabilities. Small State Studies offer the main basis for explaining the opportunities and limits linked to smallness. But newer approaches focus more on ideas, identity and reputation (Long, 2022; Theys, 2022). Constructivism argues that a state's position in international politics depends not only on what it has, but also on how it is perceived by others (Wendt, 1992). In this context, soft power and public diplomacy become important tools for shaping international perceptions and building credibility (Nye, 2004). In the same way, norm entrepreneurship shows how states can gain influence by promoting accepted international values and norms (Finnemore & Sikkink, 1998). Taken together, these perspectives suggest that international image has become an

important source of influence, especially for states with limited material resources.

Albania is an interesting case for examining these developments. As a small state with limited resources, it would normally be expected to play only a modest role in international affairs. Yet during the last decade, Albania has increased its international visibility through active multilateral diplomacy - including its Chairmanship of the OSCE in 2020, its membership in the United Nations Security Council for the 2022–2023 term, its consistent alignment with the European Union's Common Foreign and Security Policy, and its support for international norms, particularly following Russia's invasion of Ukraine. These developments point to a foreign policy that goes beyond the behavior usually expected from a small state.

Existing studies on Albania have mainly focused on European integration, security, regional cooperation and strategic alignment with Western institutions (Lami, 2020; Lami, 2022). Much less attention has been given to the way Albania has tried to build its international image through public diplomacy, soft power and norm entrepreneurship. This article addresses that gap by examining how these dimensions have helped raise Albania's international profile.

Against this background, this article raises the following research question: how has Albania used image projection to build its international standing? It argues that Albania has increasingly complemented its limited material resources by projecting the image of a reliable, rule-abiding and value-oriented actor.

The article aims to contribute to the literature in three ways. First, it extends Small State Studies by showing that international influence should be

understood not only in material but also in ideational ones. Second, it integrates constructivism, public diplomacy, soft power and norm entrepreneurship into a single analytical framework. Finally, it contributes to the study of Albanian foreign policy by examining image construction as an important dimension of its contemporary diplomatic strategy.

Small states beyond material capabilities

The traditional literature usually defines small states through objective indicators. Most traditional approaches identify small states through objective and measurable indicators. The most common ones are population, territory, economic size and vulnerability.

Population is often used as the primary indicator, although different organizations apply different thresholds. The World Bank often use a population benchmark of about 1.5 million (World Bank, 2024) while the Forum of Small States uses a broader threshold of 10 million (Ministry of Foreign Affairs Singapore, 2026). This shows that smallness is often measured, but not measured in one uniform way. Likewise, a limited territory is commonly associated with fewer available resources. Economic size is another important criterion, as small states generally possess modest domestic markets and limited financial capacity. Together, these characteristics suggest that small states operate with fewer material resources than larger powers and therefore face greater constraints in pursuing their foreign policy objectives (Long, 2022; Rana, 2011).

Beyond these material indicators, the literature also emphasizes vulnerability as a defining feature of small states. Limited administrative capacity, dependence on

external markets, institutional weaknesses and exposure to regional or international crises often increase their sensitivity to external pressures (Rana, 2011). Because of these structural constraints, traditional approaches explain the behavior of small states mainly through adaptation to the international system. Their foreign policy is commonly associated with alliance formation and strategies such as bandwagoning, balancing, hedging, seeking external shelter, institutional lock-in and conditionality. Although these perspectives provide valuable insights into the opportunities and constraints facing small states, they largely explain foreign policy through material capabilities and systemic pressures, leaving less room for the role of identity, reputation, and international image. This limitation opens the way for alternative perspectives that move beyond material explanations.

Unlike traditional approaches, constructivist scholarship offers a different perspective. It argues that smallness is not simply a material condition but also a social construct shaped by interaction, recognition and shared understandings (Wendt, 1992). From this perspective, a state is considered “small” not only because of its measurable characteristics, but also because of how it perceives itself and how it is perceived by others. Theys (2022) argues that the concept of smallness gains meaning through intersubjective recognition rather than fixed statistical criteria. Likewise, Long (2022) suggests that small states can exercise influence beyond their material capabilities by building diplomatic credibility, promoting international norms, and actively participating in multilateral institutions. These approaches shift attention from what states possess to how they are recognized within international society.

This perspective has important implications for understanding the behavior of such states. If “smallness” is socially constructed, then international influence is not determined solely by material resources. Identity, reputation, legitimacy and diplomatic credibility become equally important sources of influence. Through support for international norms, active diplomacy and the projection of soft power, small states can strengthen their international standing. In this sense, “smallness” becomes not only a limitation but also a strategic identity that can be cultivated and projected internationally. Therefore, what matters is not only what a state is, but also how it is perceived.

According to the objective criteria commonly used in the literature, Albania clearly falls within the category of small states. It has a population of approximately 2.4 million inhabitants, well below the threshold used by the United Nations Forum of Small States and close to the population criteria adopted by other international organizations (INSTAT, 2024). Geographically, Albania covers about 28,700 km², placing it among the smaller states in Europe. Economically, its GDP remains modest compared with most European countries, despite recent growth driven largely by the service sector and tourism (World Bank, 2025). At the same time, Albania continues to face structural vulnerabilities typical of many small states, including limited institutional capacity, demographic decline caused by emigration, and exposure to regional geopolitical instability (Transparency International, 2024). Taken together, these demographic, geographic, economic and structural characteristics support the classification of Albania as a small state in objective terms. The question, therefore, is not whether Albania is a small

state, but how it has sought to enhance its international profile despite these constraints.

Constructing international image

Constructivism provides the theoretical foundation for understanding how states actively construct their international image. Rather than treating identity as a fixed attribute derived from geography, population or material capabilities, constructivist scholars argue that state identities emerge through continuous interaction with other actors in international relations. As Wendt (1992) argued, the international system is socially constructed, i.e. the meanings attached to states, their interests and their roles are produced through shared ideas and intersubjective understandings. From this perspective, international image is not merely a reflection of objective characteristics but an outcome of social recognition. A state's identity acquires political significance only when it is acknowledged by external audiences, making recognition an essential component of international legitimacy. So states do not simply possess identities; they seek to communicate, reinforce and institutionalize particular identities through their foreign policy behavior. Support for international norms, participation in multilateral institutions and the projection of reliable diplomatic conduct all contribute to shape the perception of a state. Constructivism therefore provides the conceptual link between identity formation and image projection; it explains how international reputation is created through social interaction.

Norm entrepreneurship explains how states seek to shape international expectations by promoting particular

norms. Finnemore and Sikkink (1998) argue that norm entrepreneurs frame issues, persuade other actors and mobilize support to encourage the acceptance of new standards. While this process is often associated with major powers or international organizations, smaller states can also enhance their international standing in this way. By acting as credible advocates rather than merely passive rule-takers, such states reinforce an image of responsibility and reliability. Consequently, norm entrepreneurship represents an important mechanism through which states strengthen their international image and gain recognition as constructive members of international society.

Soft power explains how states influence others through attraction rather than coercion or material incentives (Nye, 2004). It is built on values, culture, political ideals and the credibility of foreign policy. For soft power to be effective, however, these resources must be communicated to international audiences. This is the role of public diplomacy. Cull (2008) defines public diplomacy as the process through which states engage foreign publics in order to shape understanding and build long-term relationships. Such perspective suggests that public diplomacy is the main instrument through which soft power is translated into international image. A positive image strengthens a state's reputation, increases its credibility and enhances its ability to influence international affairs. For small states, whose material resources are limited, image and reputation are valuable diplomatic assets.

Albania's image construction

The thematic analysis of official government documents, policy papers, multilateral declarations and diplomatic

initiatives shows that Albania has followed a consistent strategy to strengthen its international image. Instead of relying on material capabilities, it has tried to improve its international standing by presenting itself as a credible, cooperative and value-based actor.

The analysis is organized around three themes that explain how Albania has worked to build its international image. First, Albania has presented itself as a reliable normative actor through its support for democratic frameworks. Second, it has increased its international visibility through public diplomacy. Third, Albania has projected soft power by promoting its cultural identity, regional cooperation, and commitment to the rules-based international order.

Albania as a reliable normative actor

One of the main themes emerging from the analysis is Albania's effort to project itself as a reliable supporter of international norms. Rather than relying on material power, Albania has increasingly sought to strengthen its international profile through consistent support for the rules-based international order. This approach is reflected in its active participation in multilateral organizations and its alignment with principles such as democracy, human rights, peaceful conflict resolution and respect for international law.

During its membership in the United Nations Security Council (2022–2023), Albania actively supported initiatives related to the Women, Peace and Security agenda and promoted gender equality within the Council's work (United Nations, 2023a). Likewise, the European Commission has consistently noted Albania's strong alignment with the European Union's Common Foreign and Security Policy and its support for

international law and democratic values (European Commission, 2019).

This normative orientation became even more visible following Russia's invasion of Ukraine. Albania consistently supported United Nations resolutions defending Ukraine's sovereignty and territorial integrity (United Nations, 2024) and aligned itself with the positions adopted by the European Union and NATO (European Commission, 2024). Through these actions, Albania projected the image of a predictable and rule-abiding partner committed to defending the principles of the international order. Although such positions did not alter the geopolitical balance of power, they strengthened Albania's diplomatic credibility and reinforced its reputation as a constructive actor. From the perspective of norm entrepreneurship, this illustrates how a small state can enhance its international image by advocating accepted international norms.

Public diplomacy and international visibility

A second theme emerging from the analysis is Albania's increasing use of public diplomacy. Rather than viewing diplomacy only as an instrument enabling the relation between states, Albania has used multilateral platforms and high-profile international events to project the image of an active and reliable European partner.

Its Chairmanship of the OSCE in 2020, membership of the United Nations Security Council (2022–2023), and election to the United Nations Human Rights Council (2024–2026) provided important opportunities to increase the country's international exposure and demonstrate diplomatic engagement (OSCE, 2020; United Nations, 2023b; United Nations Human Rights Council, 2024). Albania has also sought to reinforce this image

through its active participation in regional initiatives, including the Berlin Process and the European Political Community, where it has consistently supported European integration, regional cooperation and the rules-based international order (European Commission, 2023, 2024). These platforms have enabled Albania to present itself not simply as a participant, but as a constructive contributor to regional and international dialogue.

Public diplomacy has also been supported by cultural promotion and country branding. Government strategies increasingly present tourism, cultural heritage and international events as instruments for improving Albania's international reputation (Government of Albania, 2022). The rapid growth of tourism, the organization of major international summits, as well as the promotion of Albania as a modern European destination have strengthened the country's visibility beyond traditional diplomatic channels.

Cultural diplomacy and public events organized together with European institutions have further contributed to this effort by communicating a positive image of Albania to international audiences (EEAS, 2019; Delegation of the European Union to Albania, 2019). From the perspective of public diplomacy, these activities represent more than promotional campaigns. They are instruments through which Albania seeks to build credibility, strengthen its reputation, and increase its international profile despite its limited material capabilities.

Soft power projection

A third theme emerging from the analysis is Albania's increasing use of soft power to reinforce its international image. For Albania, this attraction is built less

on material resources than on cultural identity, democratic aspirations and its image as an open and cooperative society. Official documents increasingly present cultural heritage, religious coexistence, hospitality and European identity as assets that distinguish Albania internationally (Government of Albania, 2022; European Commission, 2023). Cultural diplomacy has supported this effort through exhibitions, festivals, educational exchanges, and cooperation with international organizations (EEAS, 2019; Delegation of the European Union to Albania, 2019). Together, these initiatives seek to communicate an image of Albania as a modern European country that values dialogue, cultural diversity, and international cooperation.

Soft power has also been strengthened through tourism, diaspora engagement and the organization of major international events. The rapid growth of tourism has increased Albania's international visibility (World Travel & Tourism Council, 2024), while government strategies increasingly recognize the Albanian diaspora as an important partner in promoting the country's image abroad (National Diaspora Agency, 2020). Likewise, hosting international summits and high-level political meetings has provided opportunities to showcase Albania's institutional capacity and reinforce its reputation as a reliable European partner. These initiatives complement the country's diplomatic and normative engagement by projecting a positive and attractive national image to international audiences.

Discussion

The findings support the constructivist view that the international role of small states cannot be explained only through material

capabilities. Population, territory and economic size remain important elements indicating "smallness" in international relations. However, these factors alone do not explain why some small states achieve greater international visibility than others. Albania illustrates this point. Despite its limited material resources, it has strengthened its international standing.

These findings are consistent with Wendt's (1992) argument that international politics is shaped by shared ideas and social recognition. They also support the arguments of Long (2022) and Theys (2022), who suggest that the influence of small states increasingly depends on identity, reputation and recognition.

These findings also support the idea of Albania as a "small but smart" state. Albania does not seek to overcome the structural limits associated with its size. Instead, it tries to manage them strategically. Rather than competing through military or economic power, it relies on multilateralism, support for international norms, public diplomacy and soft power to strengthen its international standing. In this sense, Albania has transformed some of the constraints associated with smallness into diplomatic opportunities. Its active participation in international organizations, consistent alignment with the Euro-Atlantic community, as well as promotion of a reliable international image have allowed it to gain visibility.

The findings also show that public diplomacy should be understood as more than a communication tool. In Albania's case, it has become an integral part of foreign policy. Through public diplomacy, Albania communicates its values, promotes its identity and strengthens its reputation as a reliable and cooperative partner.

In this respect, the findings support

Nye's (2004) argument that attraction can become a source of influence. They are also consistent with Cull's (2008) view of public diplomacy as a process of building long-term relationships and with Finnemore and Sikkink's (1998) understanding of norm entrepreneurship as a means of gaining recognition through the promotion of accepted international norms.

Public diplomacy therefore functions not only as a communication tool but also as a strategic instrument through which small states project their identity, reinforce their legitimacy, and strengthen their international standing.

Conclusion

This article has shown that Albania builds its international image through three main paths: acting as a reliable normative actor, using public diplomacy to increase visibility and projecting soft power. Across these themes, the findings

suggest that Albania relies less on material capabilities and more on ideational resources. This case demonstrates that a small state can strengthen its external standing by supporting international norms, engaging actively in multilateral settings and promoting an attractive national image. Albania's experience therefore suggests that influence depends not only on what a state has, but also on how others see it.

The article's main theoretical contribution is the idea of Albania as a "attractive" state that manages the limits of "smallness" through ideas, visibility and credibility rather than through material power alone. This argument also supports works that links attraction, norms and communication to international influence, especially in the fields of soft power, norm entrepreneurship and public diplomacy. For policy and practice, the findings suggest that public diplomacy should be treated as a strategic foreign policy instrument.

REFERENCES

- Cull, N. J. (2008). Public diplomacy: Taxonomies and histories. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 616(1), 31–54. <https://doi.org/10.1177/0002716207311952>
- Delegation of the European Union to Albania. (2019). *EU–Albania cultural events: Exhibitions, concerts and performances*.
- European Commission. (2019). *Commission staff working document: Albania 2019 report* (SWD (2019) 215 final). European Commission.
- European Commission. (2023). *Albania report 2023*. Directorate-General for Neighbourhood and Enlargement Negotiations.
- European Commission. (2024). *Albania report 2024*. Directorate-General for Neighbourhood and Enlargement Negotiations.
- European External Action Service. [EEAS] (2019). *Europe Week 2019 in Albania: Empowering youth and celebrating European identity*.
- Finnemore, M., & Sikkink, K. (1998). International norm dynamics and political change. *International Organization*, 52(4), 887–917.
- Government of Albania. (2022). *National Plan for European Integration 2022–2025*. Ministry for Europe and Foreign Affairs.
- INSTAT. (2024). *Population of Albania: 2023 census*. Institute of Statistics, Republic of Albania. <https://www.instat.gov.al/en/publications/books/2024/albanian-population-and-housing-census-2023/>
- Keohane, R. O. (1984). *After hegemony: Cooperation*

- and discord in the world political economy.* Princeton University Press.
- Lami, B. (2020). *Albania's road toward the European Union through security dimension.* Polis. UET Press.
- Lami, B. (2022). Lack of balance in Albanian foreign policy. *International Journal of Academic Research and Reflection*, 10(4), 40–49.
- Long, T. (2022). *A small state's guide to influence in world politics.* Oxford University Press.
- Mearsheimer, J. J. (2001). *The tragedy of great power politics.* W. W. Norton & Company.
- Ministry of Foreign Affairs Singapore. (2026, March 17). *Small states.* <https://www.mfa.gov.sg/about-mfa/international-issues/small-states/>
- National Diaspora Agency. (2020). *National Strategy of the Albanian Diaspora 2021–2025 and Action Plan.* <https://akd.gov.al/wp-content/uploads/2020/12/STRATEGJIA-KOMBETARE-E-DIASPORES-2021-2025-ENG.pdf>
- Nye, J. S. (2004). *Soft power: The means to success in world politics.* PublicAffairs.
- Organization for Security and Co-operation in Europe. [OSCE] (2020). *Albanian Chairpersonship 2020.* <https://www.osce.org/chairmanship/443542>
- Rana, K. S. (2011). *21st century diplomacy: A practitioner's guide.* Continuum.
- Schimmelfennig, F., & Sedelmeier, U. (2004). Governance by conditionality: EU rule transfer to the candidate countries of Central and Eastern Europe. *Journal of European Public Policy*, 11(4), 661–679. <https://doi.org/10.1080/1350176042000248089>
- Theys, S. (2022). Small states reconsidered: Small for what we make it. *Journal of International Affairs*, 75(1), 73–90.
- Thorhallsson, B. (2018). *Small states and shelter theory: Iceland's external affairs.* Routledge.
- Transparency International. (2024). *Corruption Perceptions Index 2023: Albania.* <https://www.transparency.org/en/cpi/2023/index/alb>
- United Nations. (2023a). *Report of the Security Council on its work, 2022–2023.* <https://documents.un.org/doc/UNDOC/GEN/N21/302/57/PDF/N2130257.pdf>
- United Nations. (2023b). *Election of members of the Human Rights Council.* <https://www.un.org/en/ga/78/meetings/elections/hrc.shtml>
- United Nations. (2024). *United Nations General Assembly voting data: Resolutions 1 (11 December 1946) to 80/246 (30 December 2025).* United Nations Dag Hammarskjöld Library.
- United Nations Human Rights Council. (2024). *Membership of the Human Rights Council 2024–2026.*
- Walt, S. M. (1987). *The origins of alliances.* Cornell University Press.
- Wendt, A. (1992). Anarchy is what states make of it: The social construction of power politics. *International Organization*, 46(2), 391–425.
- World Bank. (2024). *Small States: Meeting the Development Challenge.* <https://www.worldbank.org/en/country/smallstates/overview>
- World Bank. (2025). *World Development Indicators: Albania.* <https://data.worldbank.org/country/albania>
- World Travel & Tourism Council. (2024). *Albania's travel & tourism sector bursts onto the world stage, reveals WTTC.* <https://wtcc.org/news/albanias-travel-and-tourism-sector-bursts-onto-the-world-stage-reveals-wtcc>

A TARGET IN MOTION: RECONCEPTUALIZING ESP NEEDS ANALYSIS IN THE AGE OF GENERATIVE AI

Ervin HOXHAI

University of Tirana

Faculty of Foreign Languages

E-mail: ervin.hoxhaj@unitir.edu.al

Erion SHEHU

Agricultural University of Tirana

Faculty of Economics and Agribusiness

E-mail: erion.shehu@ubt.edu.al

ABSTRACT

Purpose: This critical state-of-the-art review re-evaluates the foundational premise of ESP needs analysis, namely that target professional situations remain stable enough for pre-instructional specification, under the twin pressures of task-level work reorganization and generative AI. **Design/methodology/approach:** Drawing on a synthesis of contemporary ESP literature, Balboni's distinction between formal register and contextual usage, and CEFR mediation frameworks, the review examines how technological shifts redefine curriculum design. **Findings:** The review demonstrates that needs analysis is moving from static specification toward continuous interpretation. It proposes redistributing communicative labor among generative AI, language specialists, and disciplinary experts, using CEFR mediation tasks to connect flexible workplace skills with domain-specific language use. **Research limitations/implications:** The paper outlines five research priorities addressing temporal validity, AI-assisted analysis, mediational transfer, and assessment under AI production, highlighting specific implications for curriculum reform in Albanian higher education. **Originality/value:** Rather than treating AI as an external disruption or needs analysis as obsolete, the paper provides a conceptual framework that re-anchors ESP course design in revisable specificity and distributed mediational competence.

Keywords: *needs analysis, mediation, generative artificial intelligence, curriculum design.*

Dr. **Ervin HOXHAI** is a lecturer in the Department of English Language at the Faculty of Foreign Languages, University of Tirana, where he completed his doctorate in 2013. He has authored and co-authored English textbooks for Albanian schools, and researches the methodology and didactics of English language teaching.

Erion SHEHU (PhD 2026) is a Lecturer in English for Specific Purposes at the Agricultural University of Tirana. His research uses quantitative and experimental methods to examine how linguistic choices on packaging and labeling shape cross-cultural consumer behavior, alongside work in ESP pedagogy and narrative studies.

Introduction

English for Specific Purposes rests on a foundational premise: that target professional language needs can be identified prior to instruction. Hutchinson and Waters (1987) established the learner's purpose as the organizing principle of ESP, while subsequent scholarship operationalized procedures for analyzing target situations, language deficiencies, and pedagogical conditions (Brown, 1995; Dudley-Evans & St John, 1998; Robinson, 1991; West, 1994). Needs analysis naturally became a defining procedure of the field.

Needs analysis, however, has never been a uniform or static method. Its historical development encompasses target-situation analysis, deficiency and means analysis, task-based approaches, workplace observation, and iterative curriculum design. The central issue examined here is specific: even a rigorous analysis produces a snapshot of professional communication at a single point in time, whereas target workplaces may evolve before learners enter them.

Two contemporary developments sharpen this problem. First, labor automation research indicates that technological change reorganizes tasks within occupations rather than replacing occupations wholesale (Nedelkoska & Quintini, 2018). Second, generative AI transforms professional text production

by automating drafting, translation, and revision at unprecedented speed and scale (Boudouaia et al., 2024; Guerbero-Arenas & Toral, 2020). Recent ESP scholarship has begun examining these tools directly: Assassi (2025) investigated practitioner usage of ChatGPT for linguistic needs analysis, while Liu and Doss (2026) evaluated AI-assisted, task-based needs analysis in specialized healthcare English course design.

The fundamental question is not whether needs analysis remains necessary, but whether its traditional function as a one-time specification remains adequate when target environments shift during the lifespan of a curriculum. Outdated target profiles risk training learners in declining communicative practices while underpreparing them for newly emerging workplace tasks. This review therefore focuses on reconceptualizing needs analysis for curriculum design, leaving aside broader literatures on motivation, language policy, or general classroom methodology unless they bear directly on the issue.

To analyze these shifting conditions, the review draws on conceptual tools from the Italian glottodidactic tradition. Balboni (2000) distinguishes within a microlanguage between its formal terminological apparatus and the communicative conditions in which that apparatus is deployed, a framework introduced to Albanian scholarship by Hoxhaj (2023). This distinction offers

an analytical lens for contemporary ESP, enabling a clear separation between stable linguistic core elements and fluid workplace practices without projecting an AI-era model back onto Balboni's original work.

Three research questions organize the review:

- RQ1. How has ESP needs analysis evolved from static target-situation specification toward iterative and task-based models?
- RQ2. How does generative AI redistribute communicative labor among language specialists, disciplinary experts, and AI systems?
- RQ3. How can mediation frameworks bridge be changing workplace demands with disciplinary language specificity?

Search strategy and methodology

Grant and Booth (2009) distinguish review types according to their approaches to searching, appraisal, synthesis and analysis. The present article is a critical state-of-the-art review rather than a systematic review. Its purpose is to identify important developments across related bodies of research and to examine their convergence, not to claim exhaustive coverage of every ESP publication.

Searching covered Scopus, Web of Science, ERIC and DOAJ. Crossref was used for bibliographic discovery and citation verification, while publisher repositories and targeted searches were used for institutional frameworks and Continental sources that are less consistently indexed in major databases. Search terms combined *English for Specific Purposes*, *needs analysis*, *target situation*, *task-based needs analysis*, *task-based syllabus*, *genre analysis*, *workplace communication*, *mediation*, *plurilingual competence*,

transversal competence, *generative artificial intelligence*, *machine translation* and *post-editing*. The contemporary synthesis prioritised literature published from 2015 to 2026, with particular attention to 2023–2026 work addressing AI, specialized-register learning, needs analysis and changing professional communication. The search was conducted in September 2026 and produced an analytical corpus of approximately 30 sources after relevance screening.

Sources were included when they addressed ESP curriculum design, professional communication, needs-analysis methodology, specialized translation, specialized-register learning or competence frameworks relevant to language use. EAP studies were included only where their findings illuminated issues applicable to specific-purposes provision. Studies of general language teaching without a clear specific-purposes dimension were excluded, as were commentary pieces without a scholarly apparatus. Synthesis was thematic rather than study-by-study.

From Target Situation to Task: The Development of ESP Needs Analysis

Needs analysis entered ESP partly as a means of grounding course design in learner and target-situation requirements rather than syllabus-designer intuition. Hutchinson and Waters (1987) placed learner purpose at the center of course design, while later work developed procedures for target-situation, deficiency and means analysis (Robinson, 1991; West, 1994; Brown, 1995; Dudley-Evans & St John, 1998). The target situation was not limited to vocabulary. It encompassed the purposes, interlocutors, genres and

activities through which communication was expected to occur. The subsequent history is better described as a change in emphasis than as a succession of replacements (Table 1).

The importance of the shift lies in the object being described. Genre analysis made disciplinary communities and their communicative purposes central to the description of specialized discourse (Swales, 1990; Hyland, 2006). Task-based approaches then moved attention toward what learners actually have to do. Serafini, Lake and Long (2015) showed why specialized learner needs should be investigated through multiple sources and methods rather than through a single questionnaire. Basturkmen (2010) placed iteration within course development, while West (1994) had already argued against treating needs analysis as a purely preliminary exercise.

Recent scholarship confirms that these developments remain active. Basturkmen (2025) identifies specialized-register

learning, learning trajectories, target-setting and transfer as areas requiring further ESP research. Flowerdew (2025) similarly shows that contemporary needs analyses continue to use questionnaires, interviews, observation and triangulation across workplace and disciplinary contexts, while task-based, genre-based and ethnographic approaches remain active. Her review also identifies technologization and internationalization as significant contemporary influences. The historical direction is therefore not from needs analysis to its disappearance but rather toward greater contextual responsiveness driven by modern intersecting developments.

The Contemporary Landscape: Intersecting Developments

AI Integration and Evolving Workplace Demands

Needs analysis remains central to ESP, but the conditions in which needs are identified have become less stable.

Table 1: *Changing emphases in ESP needs analysis*

Period	Dominant emphasis	Characteristic procedure	Object whose stability is at issue
1980s–1990s	Purpose and target situation	Needs analysis as course rationale; target-situation and deficiency analysis (Hutchinson & Waters, 1987; Robinson, 1991; West, 1994; Brown, 1995)	Occupations, roles and workplace documents
1990s–2000s	Genre and discourse community	Move analysis and disciplinary description (Swales, 1990; Dudley-Evans & St John, 1998; Hyland, 2006)	Disciplinary conventions and recurrent communicative practices
2000s–2010s	Task and workplace evidence	Task-based analysis with triangulation (Serafini, Lake & Long, 2015)	The repertoire of target tasks
2010s–present	Iteration and technological mediation	Ongoing analysis, workplace observation, machine-assisted production and analysis (Basturkmen, 2010; Assassi, 2025)	Contested; the subject of this review

Note. The periods represent overlapping emphases rather than historical stages.

Recent work continues to draw on questionnaires, interviews, observation, triangulation, task-based analysis, genre analysis and ethnographic approaches, including across workplace and disciplinary settings. Flowerdew (2025) also notes the growing influence of technologization and internationalization on ESP needs analysis.

AI is now part of this development. Assassi (2025) found that ESP practitioners considered ChatGPT useful for identifying target-situation information and making needs analysis more efficient, but were less confident about its ability to identify learners' language deficiencies. Liu and Doss (2026), in a task-based needs analysis of nurse–patient communication, used AI to assist with data collection, analysis and task sequencing, while still relying on multiple human sources and methods. Their findings also point to the need for professional and contextual refinement of AI-generated results. The same change is visible in specialized language learning. Pondelíková and Luprichová (2025) examine ChatGPT in specialized communication, while while Teng (2025) demonstrates how EFL student writers exercise metacognitive awareness when evaluating AI-generated drafts. Furthermore, You and You (2026) show how students used AI in business English genre work to develop formal, subject-matter and rhetorical knowledge. This aligns with established evidence that in international commerce, English operates 'simply as work,' where language proficiency is inextricably bound to domain-specific genres and workplace context (Kankaanranta & Louhiala-Salminen, 2010).

These studies do not weaken the case for specialized language or genre knowledge. On the contrary, they indicate that specialized communication is increasingly produced, revised and interpreted through interaction between

learners, professionals and AI systems. For needs analysis, these matters because the target situation (students, workforce etc.) can no longer be assumed to remain sufficiently stable throughout a course.

From Specification to Continuous Interpretation

If the target situation can no longer be treated as static, the central issue for ESP is not simply whether needs analysis should be repeated as ESP has long allowed for reassessment. The deeper question is whether the target representation should remain open to revision while the curriculum is being delivered. We use continuous interpretation to describe this process: the ongoing revision of the target representation in response to workplace evidence, learner performance, disciplinary input and technological change. Needs analysis therefore retains its diagnostic role, but its findings are treated as provisional rather than final.

This leads to revisable specificity. The alternative to fixed specialization is not generic competence. ESP can remain firmly disciplinary while allowing its description of professional language use to change. Mediation provides one possible way of operationalising this principle. The CEFR Companion Volume treats mediation through activities involving texts, concepts and communication (Council of Europe, 2020). In ESP, however, such activities remain tied to the knowledge and practices of the relevant field. Balboni's distinction between the specialised linguistic core of a microlanguage and the professional conditions in which it is used is useful here (Balboni, 2000; Balboni, 2007). In AI-mediated communication, language production may be distributed across AI systems, language specialists and disciplinary experts: the first may generate

Table 2: *Two orientations in ESP curriculum design*

Dimension	Specification	Continuous interpretation
Temporal status of needs	Established as a working specification	Kept open to revision
Main object of attention	Target situation and its requirements	Tasks, genres and changing practices
Evidence base	Needs identified before or at course design	Workplace, learner and disciplinary evidence revisited during delivery
Role of technology	Mainly part of the target situation	Part of both the target situation and the process of analysis
Curriculum response	Initial specification guides course design	Core aims are retained while tasks and materials are adjusted
Role of assessment	Measures achievement of specified outcomes	Also provides evidence for further interpretation

Note. The distinction is conceptual rather than methodological. Continuous interpretation does not replace established needs-analysis procedures.

or transform text, the second may judge its linguistic and rhetorical adequacy, and the third its professional meaning and appropriateness. The balance varies by task. What needs to remain stable is therefore not a fixed set of language forms, but the disciplinary specificity within which those forms are used.

Future Directions and Conclusion

Mediation is one possible response to changing professional conditions, but it is not a new needs-analysis method. Repeated analysis, workplace observation, task-based syllabus design and adaptive curricula can all contribute to keeping the target representation current. Digital and AI literacy is also relevant, although they describe competencies for working with technologies rather than a mode of language use. LifeComp and related transversal frameworks support the broader emphasis on adaptability, but they do not provide the specialized language framework required by ESP (Sala et al., 2020). For instance, at classroom level, the distinction is straightforward. Students of agricultural

economics may still work with market-analysis texts and specialized terminology, but continuous interpretation would also ask them to evaluate a machine-generated translation of a qualified claim and adapt the information for a non-specialist audience. The specialized language remains; the communicative task changes.

Thus said, several questions now require empirical attention. Research on generative AI in specialized professional writing remains comparatively limited, particularly in relation to workplace practice. Workplace studies are needed to establish which tasks are being automated, augmented or left largely unchanged. It is also unclear whether CEFR mediation descriptors adequately capture mediational work in specialist domains or require further domain-specific development (Council of Europe, 2020). Assessment raises another problem: how should learners' competence be evaluated when the production process includes systems whose linguistic capabilities may exceed those of the learner? The question of transfer raised by Young and Muller (2010) also remains relevant, especially where transferable

competence risks becoming detached from disciplinary knowledge.

For Albanian higher education, the issue is practical as well as theoretical. More responsive needs analysis requires disciplinary familiarity, access to workplace informants and research time. These demands matter in departments with substantial teaching loads, particularly when rigorous triangulation and methodological development are already required for reliable needs analysis (Serafini, Lake, & Long, 2015). A curriculum built partly around mediational activity may nevertheless retain some continuity when particular tasks or materials change, provided that disciplinary content is periodically renewed. The Albanian context adds a further dimension: professionals frequently move between Albanian and English, and specialized knowledge often reaches professional audiences through English before being reformulated for Albanian users. Mediation can therefore describe an existing feature of professional language use rather than an additional competence imposed on it (Hoxhaj, 2023).

As Belcher (2006) stated, needs analysis consequently remains foundational, but its temporal character requires reconsideration. Task-based and iterative approaches have already made the target more responsive to practice. Technological change makes this responsiveness more difficult to treat as an occasional correction. Professional communication is also increasingly distributed across AI systems, language specialists and disciplinary experts. The consequence is not the disappearance of disciplinary specificity, but a more complex account of how specialized communication is produced. The proposal advanced here is deliberately modest. Continuous interpretation is not presented as an established new paradigm of ESP needs analysis. It is a way of treating needs-

analysis findings as revisable representations of professional language use when tasks, technologies and expectations are liable to change. Mediation offers one possible operational framework, provided that it remains anchored in disciplinary knowledge and professional practice (Council of Europe, 2020).

Several limitations should be noted. As a critical synthesis rather than a systematic review, source selection was purposive, prioritizing theoretical convergence over exhaustive mapping. Direct empirical research on AI-mediated workplace communication also remains scarce, meaning insights drawn from adjacent domains like translation and academic writing require further validation in specific professional contexts. Finally, while the practical applications center on Albanian higher education, institutional factors such as teaching loads and industry access will naturally vary across other university systems abroad.

In conclusion, for those of us working in ESP, the task is to keep the field from becoming a husk of its former self, bogged down by its own blind reverence for canonical needs analysis. ESP's future is unlikely to lie in language alone, but rather in a closer dance with quantitative evidence, workplace corpora, AI-assisted analysis, and disciplinary expertise - all without forfeiting the distinct specificity that made the field necessary in the first place.

Funding

This research received no specific grant from any funding agency in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Declaration of Competing Interests

The authors declare that they have no conflicts of interest regarding the publication of this paper.

REFERENCES

- Assassi, T. (2025). ESP practitioners' perspectives on the efficiency of using artificial intelligence 'ChatGPT' in needs analysis. *Computer Assisted Language Learning*, 39(4), 797–828. <https://doi.org/10.1080/09588221.2024.2428943>
- Balboni, P. E. (2000). *Le microlingue scientifico-professionali: Natura e insegnamento*. Petrini.
- Balboni, P. E. (2007). Didattica delle microlingue e uso veicolare della lingua: Il ruolo della traduzione. In P. Mazzotta & L. Salmon (Eds.), *Tradurre le microlingue scientifico-professionali* (pp. 23–38). UTET.
- Basturkmen, H. (2010). *Developing courses in English for Specific Purposes*. Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1057/9780230290518>
- Basturkmen, H. (2025). Learning a specialized register: An English for Specific Purposes research agenda. *Language Teaching*, 58(1), 57–68. <https://doi.org/10.1017/S0261444823000472>
- Belcher, D. D. (2006). English for Specific Purposes: Teaching to perceived needs and imagined futures in worlds of work, study, and everyday life. *TESOL Quarterly*, 40(1), 133–156. <https://doi.org/10.2307/40264514>
- Boudouaia, A., Mouas, S., & Kouider, B. (2024). A study on ChatGPT-4 as an innovative approach to enhancing English as a Foreign Language writing learning. *Journal of Educational Computing Research*, 62(6), 1289–1317. <https://doi.org/10.1177/07356331241247465>
- Brown, J. D. (1995). *The elements of language curriculum: A systematic approach to program development*. Heinle & Heinle.
- Council of Europe. (2020). *Common European Framework of Reference for Languages: Learning, teaching, assessment—Companion volume*. Council of Europe Publishing. <https://rm.coe.int/common-european-framework-of-reference-for-languages-learning-teaching/16809ea0d4>
- Dudley-Evans, T., & St John, M. J. (1998). *Developments in English for Specific Purposes: A multidisciplinary approach*. Cambridge University Press.
- Flowerdew, L. (2025). Needs analysis and curriculum development in ESP. In S. Starfield & C. A. Hafner (Eds.), *The handbook of English for Specific Purposes* (2nd ed., pp. 129–148). Wiley. <https://doi.org/10.1002/9781119985068.ch7>
- Grant, M. J., & Booth, A. (2009). A typology of reviews: An analysis of 14 review types and associated methodologies. *Health Information & Libraries Journal*, 26(2), 91–108. <https://doi.org/10.1111/j.1471-1842.2009.00848.x>
- Guerberof-Arenas, A., & Toral, A. (2020). The impact of post-editing and machine translation on creativity and reading experience. *Translation Spaces*, 9(2), 255–282. <https://doi.org/10.1075/ts.20035.gue>
- Hoxhaj, E. (2023). Mësimdhënia e mikrogjuhëve në gjuhën angleze dhe një studim i thelluar mbi përkthimin në shqip. *Social Studies (Studime Sociale)*, 17(3), 75–82.
- Hutchinson, T., & Waters, A. (1987). *English for Specific Purposes: A learning-centred approach*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511733031>
- Hyland, K. (2006). *English for Academic Purposes: An advanced resource book*. Routledge.
- Kankaanranta, A., & Louhiala-Salminen, L. (2010). “English? —Oh, it’s just work!”: A study of BELF users’ perceptions. *English for Specific Purposes*, 29(3), 204–209. <https://doi.org/10.1016/j.esp.2009.06.004>
- Liu, Y., & Doss, C. Y. (2026). Using AI in task-based needs analysis for nurse-patient English course design: A case study to improve methodological effectiveness. *Humanities and Social Sciences Communications*, 13, Article 825. <https://doi.org/10.1057/s41599-026-06913-w>
- Nedelkoska, L., & Quintini, G. (2018).

- Automation, skills use and training* (OECD Social, Employment and Migration Working Papers No. 202). OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/2e2f4cea-en>
- Pondelíková, I., & Luprichová, J. (2025). Exploring the efficacy of ChatGPT in enhancing specialized communication skills in English language learning. *Journal of Teaching English for Specific and Academic Purposes*, 13(1), 25–40. <https://doi.org/10.22190/JTESAP250125003P>
- Robinson, P. C. (1991). *ESP today: A practitioner's guide*. Prentice Hall International.
- Sala, A., Punie, Y., Garkov, V., & Cabrera Giraldez, M. (2020). LifeComp: The European framework for personal, social and learning to learn key competence (EUR 30246 EN). Publications Office of the European Union. <https://doi.org/10.2760/302967>
- Serafini, E. J., Lake, J. B., & Long, M. H. (2015). Needs analysis for specialized learner populations: Essential methodological improvements. *English for Specific Purposes*, 40, 11–26. <https://doi.org/10.1016/j.esp.2015.05.002>
- Swales, J. M. (1990). *Genre analysis: English in academic and research settings*. Cambridge University Press.
- Teng, M. F. (2025). Understanding EFL student writers' metacognitive awareness in utilizing ChatGPT. *System*, 135, Article 103848. <https://doi.org/10.1016/j.system.2025.103848>
- West, R. (1994). Needs analysis in language teaching. *Language Teaching*, 27(1), 1–19. <https://doi.org/10.1017/S0261444800007527>
- You, X., & You, X. (2026). AI-mediated genre learning in the business English class. *English for Specific Purposes*, 82, 34–48. <https://doi.org/10.1016/j.esp.2025.11.004>
- Young, M., & Muller, J. (2010). Three educational scenarios for the future: Lessons from the sociology of knowledge. *European Journal of Education*, 45(1), 11–27. <https://doi.org/10.1111/j.1465-3435.2009.01413.x>

WOMEN IN THE LEADERSHIP AND ESTABLISHMENT OF THE WRITTEN ALBANIAN PRESS 1848-2024

Gjovalin GJELOSHI
Qiriazi University College, Albania
E-mail: gjovalin.gjeloshi@qiriazi.edu.al

Luana HARIZAJ
Qiriazi University College, Albania
E-mail: luana.harizaj@qiriazi.edu.al

ABSTRACT¹

During the 19th century National Awakening, visionary intellectuals, most notably Sami Frashëri, conceptualized women's education as a fundamental catalyst for national emancipation and social modernization. Despite this early advocacy, the active integration of women into the public sphere and the professional press was long stifled by restrictive historical contingencies and traditional socio-cultural structures. This study provides a critical analysis of the evolution of women's roles within the Albanian press, grounded in an extensive longitudinal documentary analysis. Utilizing the Registry of the Written Albanian Press (1848-2024) as its primary empirical framework, the research examines the transition of women from peripheral contributors to central editorial leaders. The analysis is structured across four transformative epochs: the foundational years pre-1912, post-independence, the socialist era (1945-1990), and the contemporary democratic period (1991-2024). A primary focus of this paper is the institutional "turning point"

---

¹ Presented in the International and Interdisciplinary Conference "Toward an Intelligent Society: Challenges & Opportunities", that has been held at the University Fehmi Agani Gjakove - Kosovo, on 22-23 May 2025; N° 2026 Uni. Gjakove-Int. Conf. 209/08; Proceedings, p. 115-116, link <https://www.sociology.al/sites/default/files/21st%20International%20Interdisciplinary%20Conference%20Proceedinga%20UFA%20Gjakove%202026.pdf>

following the Declaration of Independence. Specifically, it highlights the pioneering leadership of Parashqevi Qiriazi and the establishment of “Ylli i Mëngjesit” (The Morning Star), the first periodical in the Albanian language to be both founded and directed by women. The study further explores the paradox of the socialist period, where numerical participation increased under state mandated gender quotas while remaining ideologically constrained, and concludes with an examination of the post-1991 democratic period, where women emerged as autonomous founders and executives of independent media outlets within Albania, Kosovo, and the diaspora. By synthesizing these historical stages, the paper reveals that overall, only 4.0% of all Albanian periodicals were founded or directed by women (1848–2024), underscoring a pervasive model of structural gender exclusion from media leadership.

Keywords: *Women leadership; Albanian press; Media history; Albanian diaspora; Gender disparity.*

Dr. **Gjovalin GJELOSHI** leads the Department of Food Technology and Tourism at Qiriazi University College. He is a prominent Albanian journalist, publicist, and researcher with a career spanning over four decades. He is the author of at least 10 books focusing on publicistic, scientific, and historical themes.

Dr. Proc. **Luana HARIZAJ** is doctoral student at the University of Tirana and a lecturer at Qiriazi University College. Her work bridges higher education instruction, international academic management, and specialized research in food science, consumer safety, and behavioral literacy.

Introduction

The integration of women into the founding and editorial leadership of the written Albanian press has not followed a linear trajectory. Rather, it has evolved from total exclusion during the National Awakening to an active pioneering role post-independence—exemplified by figures such as Parashqevi Qiriazi and the periodical *Ylli i Mëngjesit*. This progressed into a broader, albeit state-conditioned, participation during the socialist era, ultimately culminating in a more autonomous and authoritative presence within the post-1990 media landscape. Nevertheless, despite this historical evolution, enduring structural and cultural challenges continue to constrain women’s representation and executive decision-making capabilities within the Albanian press.

This article examines the role of women in establishing and directing the

written Albanian press across an expansive historical timeline, tracing the origins of Albanian journalism to the contemporary era. It is grounded in a comprehensive documentary analysis of the Albanian press corpus, encompassing publications within both ethnic Albanian territories and the diaspora.

Historically, the Albanian press has functioned as a primary catalyst for shaping national identity and cultivating social consciousness. Within this framework, women’s contributions were long marginalized and undervalued; however, their role has undergone profound transformations over time.

This study is structured around a systematic chronological analysis of the Albanian press, categorized into four defining historical epochs: 1848-1912, 1913-1944, 1945–1990, and 1991–2024.

This analysis seeks to determine if women were restricted to subordinate editorial roles, or if they successfully

occupied positions as founders and executive directors within the media landscape.

Methodology

This study examining the role and participation of women in the founding and editorial leadership of the written Albanian press serves as an extended summary of a longitudinal research project published in the *Registry of the Written Albanian Press 1848–2024* (Gjeloshi, 2025). Grounded in a comprehensive bibliography of diverse authors and primary periodical sources from both Albanian territories and the diaspora, this registry supplies exhaustive data on periodical titles, publication timelines, founding and directing personnel, and publication frequency. Although the broader registry yields extensive multi-variable data, the scope of the current presentation is strictly delimited to analyzing women's roles in the establishment and executive management of the press across this historical timeframe.

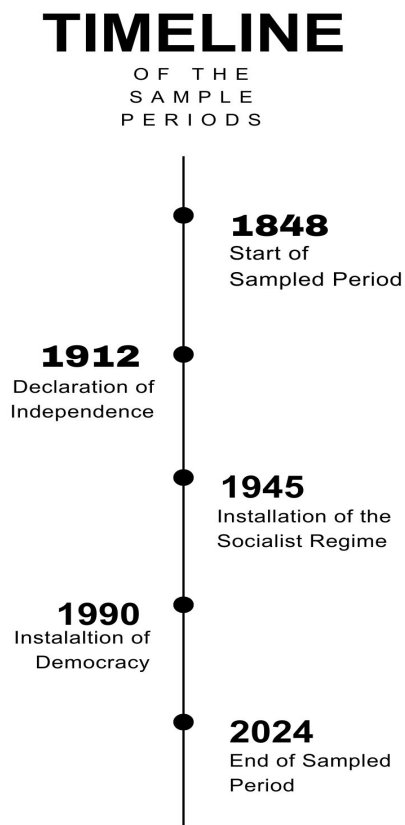
Results and Discussion

For the purposes of this study, drawing upon historical data from the written Albanian press, we have chronologically segmented women's contributions into four distinct periods as shown in figure.

The first period from 1848 when the first Albanian-language newspaper was published up to 1912 when the Independence of Albania was declared

A characteristic of this period is male dominance in the press, though the first female figures began to appear in education and journalism. Women's presence in the press in only a very limited capacity, but the ideological and educational foundation for

Figure: *Timeline of the periods analyzed*

their future participation was established. During the National Awakening period, the role of women in the written press was limited. However, this period is significant for creating the ideological and educational base that would later enable their participation. The figures of the Albanian National Awakening, including Sami Frashëri (Frashëri, 2024), emphasized the importance of educating women as a crucial factor for social progress. In this phase, up until the declaration of independence, women were not yet press directors, but they started to engage in educational and cultural life, setting the stage for subsequent developments.

The second period between 1913-1944 when the communist regime was established

Following independence, the first active female figures emerged, such as Parashqevi Qiriazi with *Ylli i Mëngjesit* (The Morning Star) in the diaspora, published in Boston, USA, in 1917. For Qiriazi, executive leadership in the press was not an isolated endeavor, but rather an extension of the national pedagogical project. She utilized her publication as a strategic platform to champion female literacy and the institutionalization of Albanian-language schools, directly responding to the profound political, social, and structural challenges of building an independent educational system during this highly volatile era (Nathanaili, 2016). This was followed by Margo Pozzio with the newspaper *Shpresa Kombëtare* (National Hope), published in Vlora in 1921, which ran for 6 issues. The most prominent example is the magazine *Java* (The Week), a socio-economic and literary publication founded in Tirana in 1937. This magazine ran for 75 issues until 1939 and was founded and directed by the journalist Ikbal Çika.

For this specific period, these are the three women, the first and only ones, who stood out in the history of Albanian journalism, both within Albania and its ethnic territories, as well as in the Diaspora (Daka, 1974; Gjeloši, 2025).

*The third period -**The Socialist Era (1945–1990)*

During this period, there was a slight numerical increase in participation, but a total absence of autonomy in press leadership. This was because the press was centralized in both Albania and Kosovo, while in Macedonia, Montenegro, and the Diaspora, no women directed a

periodical, newspaper, or magazine during these years. In the socialist period, women's participation in the media grew slightly in numerical and institutional terms. However, this growth was not always accompanied by real editorial autonomy, as the press functioned within a controlled ideological system. Thus, women were more present in media structures but faced clear limitations in decision-making and independent leadership (Gjeloši, 2025).

In Albania, during the communist era, women led only two magazines for a long time: *Fatosi*, a magazine for children in the early grades of eight-year school, and the magazine *Shqiptarja e Re* (The New Albanian Woman), a magazine for women. For the former, Shpresa Vreto served as editor-in-chief for an extended period. For the latter, the successive editors-in-chief were Ballkize Halili, Lavdie Leka (the longest-serving editor-in-chief), and finally Valentina Leskaj, and for some time the magazine “Shkenca dhe Jeta”. This period also includes the editors-in-chief of two local newspapers from 1985 to 1990: Violeta Gudha at the newspaper *Pararoja* (The Vanguard), an organ of the Labor Party Committee of the Gjirokastrë district, who led this newspaper from 1985 to 1990; and Nadja Xheblati, who directed the newspaper *Tirana*, a local organ of the Labor Party Committee of the Tirana district, from its first issue in 1987 until 1990 (Tribuna e gazetarit, 1990).

In Kosovo, the only periodical directed by women was the monthly magazine *Kosovarja*, and the editor-in-chief who led it for 20 years, from 1975 to 1995, was Sanije Gashi. Meanwhile, in Macedonia, Montenegro, and the Diaspora during this period, no periodicals were directed by women (Gjeloši, 2025).

The Contemporary Fourth Period (1991–2024)

The establishment of political and media pluralism following the systemic shifts of 1990 catalyzed a profound transformation within the structural dynamics of the Albanian media landscape. This epoch marks a definitive transition from conditional participation to comprehensive professional and institutional integration. Women emerged not merely as contributors, but as media founders, editorial directors, and autonomous stakeholders within a competitive media market. In stark contrast to both the foundational and socialist periods, the proliferation of Albanian-language periodicals established or led by women experienced a significant and measurable expansion.

Regional Analysis of the Fourth Period

Empirical data from the pan-Albanian space within ethnic territories reveals distinct patterns of female media leadership (Gjeloshi, 2025):

- **Albania:** Research identifies over 55 national and local magazines and newspapers featuring approximately 62 women in founding or directorial roles. Several prominent periodicals continue to shape the contemporary market, including: *NewsBomb.al* (monthly magazine), founded and directed by Anila Basha; *Psikologjia* (monthly magazine), founded by Fabjola Hysenbelliu; *Bordo*, directed by Ilda Lumani; *Living*, Directed by Ridvana Dulaku; *Monitor*, directed by Ornela Liperi; *Paloma*, founded by Aulona Musta; *Tellalli*, founded by Arta Agolli; *Art dhe Trashëgimi*, founded by Ilda Mara.
- **Kosovo:** Between 1991 and 2024, 14 periodicals were published under female leadership. A pivotal figure is

Margarita Kadriu, who directed three distinct organs: the monthly *Elita* (1998), the award-winning *Kosova Sot* (2001), and the monthly *OK KIDS*. Additionally, veteran journalist Sanije Gashi, former head of *Kosovarja*, established and directed the women's magazine *Tenta*.

- **North Macedonia:** Four female journalists directed three periodicals. These include the monthly *Magazina familjare* in Struga (directed by Kujtime Kica), *Doright* (led by Biljana Domovska in 2009), and the University of Tetovo's periodical *Përtej* (directed collaboratively by Albulena Zulbehari and Lugina Ajro).
- **Montenegro:** Two magazines are documented under female leadership: *Nora*, the state's first women's magazine, directed by Shefika Gjoni, and the school-focused *Yjet e detit*, directed by Sahibe Hoxha.

The Albanian Diaspora in the Fourth Period

In the Albanian Diaspora, specifically across the USA, Austria, Belgium, Denmark, Greece, and Italy, eight periodicals were published under the direction of eight women during this contemporary period (Gjeloshi, 2025). Key diaspora milestones include:

- **USA:** In 1999, the magazine *Shpresa* was published in New York by the Albanian-American Women's Organization "Motrat Qiriazi," featuring Lumnije Boriçi as editor-in-chief. Later, in 2016, Afërdita Delaj founded and directed the monthly *Votra*.
- **Austria:** Kozeta Dragoj published *Tinguj malli* in 2005.
- **Belgium:** Poet Elona Zhana published the newspaper *Albania* in 2009,

recognized by media historians as the “second series” of Faik Konica’s historic publication.

- **Denmark:** A collective of young Albanian women founded and directed an Albanian-language culinary magazine active between 1999 and 2003.
- **Greece:** Two independent weeklies were established in Athens: *Tribuna* (2004), founded by Diana Goro, and *Plus Gazeta e Athinës* (2011), led by Ira Londo, recognized as the largest publication for Albanian immigrants in the country.
- **Italy:** In 2018, Eltona Lakuriqi published the bilingual cultural magazine *Alternativa*, printed in both Albanian and Italian.

Crucially, the data reveals a total absence of female directors in several countries with a historically high volume of Albanian-language publications, namely Romania (33 periodicals), Switzerland (26), Turkey (15), Bulgaria (10), and the Arbëresh regions of Italy (40).

The remarkably low figures, particularly the 2.2% leadership rate in the diaspora and 4.5% in the territories, do not merely represent a numerical deficiency; they provide empirical evidence of the structural exclusion of women from decision-making positions within public communication. Historically, the press functioned as a vital instrument for articulating national identity and political-cultural discourse. The near-total male dominance in executive leadership suggests that the production and control of these public narratives were fundamentally masculinized. Consequently, women’s participation, even when present at the level of authorship, rarely equated to commensurate executive access.

To conceptualize why the transition to democracy post-1990 did not precipitate immediate gender parity in leadership, one must examine the sociology of post-socialist transitions. As Tlostanova (2015) elucidates, the “top-down” gender equality mandated during the communist era often “lost its way in translation” during the shift to democratic pluralism. In many post-Soviet and post-socialist spaces, this systemic transition inadvertently catalyzed a resurgence of traditionalism and patriarchal norms, utilized as a mechanism to reclaim perceived national “roots” (Tlostanova, 2015). This theoretical framework effectively explains the structural continuity of gender inequalities within the contemporary media landscape.

A comparative examination of the diaspora and the territories comprising the pan-Albanian ethnic space (Albania, Kosovo, North Macedonia, Montenegro, and the Presevo Valley) indicates a structural continuity rather than a fundamental shift in gender dynamics. Although the proportion of women-led press organs in the ethnic territories (4.5%) marginally exceeds that of the diaspora (2.2%), the empirical data essentially reaffirms a pervasive model of structural gender exclusion from media leadership.

This numerical variance, while statistically observable, does not denote a structural turning point. In both socio-geographical contexts, women remain acutely underrepresented in the executive control of the written Albanian press. Consequently, both the diaspora and the ethnic territories emerge as environments wherein the production and strategic direction of public discourse have been historically monopolized by men. This dynamic actively reflects and reproduces the broader systemic gender inequalities

embedded within Albanian society. Analytically, the marginal increase from 2.2% to 4.5% operates within the same overarching logic of exclusion, albeit at a slightly mitigated frequency.

Conclusions

In totality, encompassing both the ethnic Albanian territories and the global diaspora, 2,202 periodicals have been published and circulated throughout history. Of this extensive corpus, a mere 89 periodicals were founded or directed by women, constituting just 4.0% of the entire historical media landscape in all territories. The aggregate of the statistical synthesis is shown in table.

When situated within a global theoretical framework, this localized data highlights severe representational deficits. The 2020 Global Media Monitoring Project (GMMP) report indicated that, despite

incremental growth in general female media presence, women still appear as subject matter experts in only 24% of global media coverage (Global Media Monitoring Project, 2020). Furthermore, comprehensive industry research has documented that women hold approximately 27% of top-tier management and executive positions within the global media sector (Byerly, 2011).

When contrasted against these international benchmarks, the 4.0% executive leadership rate identified in the Albanian press suggests the existence of a particularly rigid and entrenched “glass ceiling” (Byerly, 2011; Ross, 2014). This severe disparity underscores a distinct localized manifestation of gender exclusion that significantly trails global averages, signaling an urgent need for targeted policy interventions, structural reforms within domestic media organizations, and a deeper interrogation of the systemic barriers perpetuating this institutional inertia.

Table: *Women’s Leadership in the Albanian Press (1848–2024) by Territory*

Region	Total Periodicals	Periodicals Directed by Women	% of Total
Albania	1,454	>60	4.1%
Kosovo	256	15	5.8%
North Macedonia	65	3	4.6%
Montenegro	22	2	9.0%
Ethnic Territories Subtotal	1,797	80	4.5%
Diaspora	405	9	2.2%
Pan-Albanian Grand Total	2,202	89	4.0%

REFERENCES

Byerly, C. M. (2011). Global report on the status of women in the news media. International Women’s Media Foundation.

Daka, P. (1971–1974). Bibliografi retrospektive e shtypit shqiptar dhe mbi Shqipërinë e viteve 1848-1944. Studime Historike, 1971–1974.

Frashëri, S. (2004). Gruaja (Vepra 15). Logos. (Original work published 1879)

Gjeloshi, G. (2025). Skedari i shtypit shqiptar:

- Në trojet shqiptare dhe në botë, 1848-2024.
[S.n.].
- Global Media Monitoring Project. (2020).
Who makes the news? 6th Global Media
Monitoring Project. WACC.
- Nathanaili, V. (2016). Rruga e mundimshme
e shkollës shqip: Çështje, politika &
veprimtari në fushën e arsimit, 1912-1944.
UET Press.
- Ross, K. (2014). Women in decision-making
structures in media. MURAL - Maynooth
University Research Archive Library.
- Tlostanova, M. (2015). Introduction: Gender
and post-Soviet discourses. Diva-Portal.
[https://www.diva-portal.org/smash/get/
diva2:858699/FULLTEXT02.pdf](https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:858699/FULLTEXT02.pdf)

ZHVILLIMI I QYTETIT NËN PRESIONIN E SHOQËRISË INTELIGJENTE

Erjona FUSHA
Kolegji Universitar Qiriazi, Tiranë
E-mail: erifusha@gmail.com

PËRMBLEDHJE

Zhvillimi i shpejtë teknologjik dhe urbanizimi global kanë sjellë transformime të thella në mënyrën se si organizohen dhe funksionojnë qytetet moderne. Koncepti i shoqërisë inteligjente lidhet ngushtë me përdorimin e teknologjive të avancuara, si inteligjenca artificiale dhe analiza e të dhënave, për të përmirësuar cilësinë e jetës urbane. Në këtë punim do të analizohet shoqëria inteligjente nga perspektiva e sociologjisë urbane, duke shqyrtuar ndikimet sociale, ekonomike dhe kulturore të këtij transformimi. Nëpërmjet një qasjeje teorike dhe analitike, punimi eksploron mënyrën se si qytetet inteligjente ndikojnë në marrëdhëniet sociale, strukturat e pushtetit dhe përfshirjen qytetare. Shoqëria inteligjente nuk është vetëm një koncept teknologjik, por edhe një realitet social që përfshin transformime në mënyrën se si njerëzit ndërveprojnë, organizohen dhe marrin pjesë në jetën publike. Në këtë kuadër, sociologjia urbane ofron një perspektivë të rëndësishme për të kuptuar këto ndryshime, duke analizuar ndikimet në strukturat sociale, identitetet urbane dhe marrëdhëniet e pushtetit. Do të analizohet transformimi i qyteteve në epokën e shoqërisë inteligjente, ku teknologjia, digjitalizimi dhe kërkesat e reja sociale ushtrojnë presion të vazhdueshëm mbi planifikimin urban. Zhvillimi urban nuk është më vetëm çështje infrastrukture fizike, por një proces kompleks që ndërthur inovacionin teknologjik, qëndrueshmërinë mjedisore dhe përfshirjen sociale. Nëpërmjet metodave të shqyrtimit të literaturës dhe shembujve të ndryshëm do të trajtohen sfidat kryesore të qyteteve të ditëve të sotme, si dhe mundësitë që ofrojnë qytetet inteligjente për një zhvillim më efikas dhe të qëndrueshëm.

Fjalë kyçe: qytet, shoqëri inteligjente, urbanizim dhe njeri.

Dr. **Erjona FUSHA** është pedagoge me kohë të plotë në Kolegjin Universitar Qiriazi, Tiranë. Ajo ka ushtruar detyrën e Drejtueses së Departamentit dhe aktualisht është Drejtuese e Qendrës Kërkimore, pranë Fakultetit të Ekonomisë të këtij universiteti. Është pjesëmarrëse në disa konferenca shkencore kombëtare e ndërkombëtare, autore artikujsh shkencorë etj.

Hyrje

Shoqëria inteligjente nuk është vetëm një koncept teknologjik, por edhe një realitet social që përfshin transformime në mënyrën se si njerëzit ndërveprojnë, organizohen dhe marrin pjesë në jetën publike. Sociologjia urbane ofron një perspektivë të rëndësishme për të kuptuar këto ndryshime, duke analizuar ndikimet në strukturat sociale, identitetet urbane dhe marrëdhëniet e pushtetit. Urbanizimi është një nga dukuritë më të rëndësishme të shekullit XXI. Sipas të dhënave ndërkombëtare, më shumë se gjysma e popullsisë së botës jeton në zona urbane, dhe ky numër pritet të rritet ndjeshëm në dekadat e ardhshme. Paralelisht me këtë zhvillim, teknologjia ka depërtuar në çdo aspekt të jetës urbane, duke krijuar atë që njihet si “qyteti inteligjent”. Shoqëria inteligjente mund të përkufizohet si një formë e organizimit shoqëror ku teknologjia përdoret për të rritur funksionimin e sistemeve urbane dhe për të përmirësuar mirëqenien e qytetarëve. Ky koncept lidhet ngushtë me qytetet inteligjente, të cilat përdorin teknologji për menaxhimin e trafikut, energjisë, sigurisë dhe shërbimeve publike. Nga një perspektivë sociologjike, shoqëria inteligjente përfshin: rritjen e ndërveprimit digjital ndërmjet qytetarëve dhe institucioneve, transformimin e hapësirave publike në hapësira hibride (fizike dhe virtuale) dhe ndryshimin e formave të pjesëmarrjes qytetare. Në dekadat e fundit, qytetet janë shndërruar në qendra dinamike të zhvillimit ekonomik dhe social. Kjo shoqëri karakterizohet nga përdorimi intensiv i teknologjisë së informacionit, automatizimit dhe analizës së të dhënave për të përmirësuar cilësinë e jetës. Megjithatë, ky zhvillim sjell edhe presione të mëdha mbi strukturën dhe

funksionimin e qyteteve. Në epokën digjitale, përparimet teknologjike kanë çuar në një shoqëri gjithnjë e më të atomizuar ku njerëzit janë më të lidhur në dukje, por ndihen më të izoluar. Atomizimi i shoqërisë është një dukuri e shumanshme me pasoja të mëdha i cili ka prekur dukshëm edhe shoqërinë shqiptare. Joshja e platformave digjitale, puna në distancë ka ndryshuar dinamikën e marrëdhënieve ndërpersonale, duke shkaktuar shqetësime për cilësinë dhe thellësinë e lidhjeve njerëzore. Në analizën që i bën kësaj dukurie, sociologu Zyhdë Dervishi (2011: 300) thekson se “lidhjet miqësore, shoqërore e fisnore janë dobësuar e deri paralizuar nga fuqia e përforcuar gërryese e procesit të atomizimit”. Në këtë kontekst, atomizimi i referohet procesit me të cilin njerëzit, pavarësisht se janë virtualisht të lidhur, përjetojnë zbehje të lidhjeve njerëzore dhe dobësim të kapitalit social. Ndjekja e pamëshirshme e individualizmit dhe joshja e ndërveprimeve virtuale kanë sfiduar strukturën e komuniteteve tradicionale, duke çuar në një ndjenjë paradoksale të izolimit dhe shkëputjes mes lidhjeve emocionale.

Aspekte metodologjike

Ku fillon kërkimi? Ndonjëherë kërkimi fillon me një ndjenjë habie, një ndjenjë mahnitje me botën sociale që shoqërohet me një dëshirë të fortë për ta kuptuar dhe shpjeguar atë. Ndonjëherë fillon me një ndjenjë krize, si kur një shoqëri është e tensionuar deri në pikën e thyerjes dhe studiuesit kërkojnë zgjidhje. Ky motivim ka ekzistuar që nga fillimet e shkencës sociale në shekullin e tetëmbëdhjetë. Që atëherë, sfidat e paraqitura nga urbanizimi, industrializimi, konflikti etnik dhe pabarazia gjinore (për të përmendur disa) kanë dhënë shtysën për projekte të

panumërta kërkimore (Bell, Bryman & Kleinknecht, 2024: 73). Pra studimi dhe kërkimi në shkencat sociale fillon mbi një dukuri e cila shfaq kuriozitet. Ashtu si për ditët e sotme është me interes kuptimi dhe thellimi në çështjet e ndikimit të teknologjisë dhe shoqërisë inteligjente në zhvillimet e qytetit dhe marrëdhëniet njerëzore në veçanti. Metodologjia e kërkimit orienton rrugëtimin që do të ndjekë studimi për t'iu përgjigjur pyetjeve të ngritura dhe përcakton mjetet e nevojshme për realizimin e kërkimit (Robson, 2002: 76).

Në rrjedhën e zhvillimit të mendimit sociologjik kanë evoluar edhe parapëlqimet për metodat kërkimore. Shumica e sociologëve në shekullin XIX bazoheshin me përparësi në studimet e librave dhe të artikujve të botuar në organet e ndryshme të shtypit. Një model tipik i bazuar në metoda të tilla studimi është vepra e Frederik Engelsit “Gjendja e klasës punëtore në Angli”, e cila është botuar për herë të parë në vitin 1845. Më pas studimet sociologjike janë bazuar edhe në studime të tjera dytësore si raporte ose relacione të përgatitura nga struktura qeveritare ose shoqata, fondacione etj. (Dervishi, 2024: 74). Qëllimi i këtij punimi është të eksplorojë mënyrën se si qytetet inteligjente ndikojnë në marrëdhëniet sociale. Nëpërmjet një analize cilësore e literaturës sociologjike dhe të dhënave empirike mbi studime dhe raporte mbi zhvillimet e qytetit dhe shoqërisë inteligjente.

Fakte të shumëllojshme provojnë se në rrjedhën e zhvillimit të njerëzimit janë bërë gjithnjë më komplekse marrëdhëniet ndërmjet njerëzve me njëri-tjetrin dhe me natyrën. Një ndihmesë të veçantë, shumë të rëndësishme në njohjen dhe evoluimin e marrëdhëniet të tilla ofrojnë edhe dijet sociologjike. Zhvillimi dhe pasurimi i

dijeve të tilla bazohet metodologjikë, të cilët janë perfeksionuar në mënyrë më të shumanshme dhe me ritme më të shpejta veçanërisht pas Luftës së Parë Botërore. Në krahasim me metodat e kërkimit që përdoren në shkencat natyrore si fizika e kimia, elektroteknika e biologjia etj., metodat e kërkimit sociologjik kanë të bëjnë më drejtpërdrejtë me veprimtaritë e mënyrat e jetës së njerëzve, me mendësitë dhe përjetimet e tyre emocionale (Dervishi, 2024: 69-70). Pra në studimet e shkencave sociale në përgjithësi dhe në sociologji në veçanti dukuritë nuk mund të shpjegohen pa zbuluar rolin dhe ndikimin e marrëdhënies njerëzore.

Gjetje të studimit

Përdorim i teknologjisë është shumë i rëndësishëm në zhvillimin e një qyteti modern. Teknologjia e bën qytetin më efikas, më të sigurt dhe më të qëndrueshëm. Me anë sistemeve digjitale, analizës së të dhënave dhe modeleve 3D, përmirësohet planifikimi urban. Teknologjia mundëson menaxhim inteligjent të trafikut, transport më të koordinuar, informacion në kohë reale për qytetarët dhe reduktim të bllokimeve dhe ndotjes. Sipas të dhënave të fundit të ITU-së (Bashkimi Ndërkombëtar i Telekomunikacionit), në vitin 2020, interneti u përdor nga 72.2 për qind e popullsisë në Republikën e Shqipërisë. Ky rezultat është nën mesataren e Evropës prej 84.9 për qind. Numri i përdoruesve të internetit po shtohet vazhdimisht, me një rritje vjetore prej 3.3 pikë përqindje gjatë tre viteve të fundit. Ndonëse lidhshmëria në rrjete është shtylla qendrore e transformimit digjital, është me rëndësi thelbësore që ky transformim digjital të ketë në qendër njerëzit, për të siguruar jo vetëm që të gjithë anëtarët e shoqërisë të jenë të lidhur digjitalisht, por edhe

që lidhja e tyre të jetë domethënëse dhe efektive dhe t'u mundësojë të kenë akses dhe të gëzojnë plotësisht të gjitha të mirat e një bote digjitale në rritje dhe zhvillim të vazhdueshëm (UNWomen, 2023).

Bota digjitale dhe raporti gjinor

Teknologjia ka sjellë ndryshime të mëdha në jetën e njerëzve, duke ndikuar në mënyrën se si komunikojmë, mësojmë dhe punojmë. Megjithatë, qasja dhe përdorimi i teknologjisë nuk janë gjithmonë të barabarta për të gjithë. Një nga çështjet më të rëndësishme në shoqërinë moderne është raporti gjinor në përdorimin e teknologjisë, i cili tregon dallimet mes grave dhe burrave në aksesin, përdorimin dhe përfitimet që marrin nga mjetet teknologjike. Në shumë vende të botës, burrat kanë më shumë mundësi për të përdorur internetin, kompjuterët dhe pajisjet e tjera digjitale. Kjo pabarazi njihet si hendeku gjinor digjital. Faktorë të ndryshëm, si niveli ekonomik, arsimi, traditat, kultura ndikojnë në krijimin e këtij hendeku. Në disa shoqëri, vajzat dhe gratë kanë më pak mundësi për t'u trajnuar në fushën e teknologjisë ose për të ndjekur karriera të lidhura me të. Një tjetër aspekt i rëndësishëm është përfaqësimi i grave në profesionet teknologjike. Edhe pse numri i grave që studiojnë dhe punojnë në fushat e teknologjisë është rritur, ato vazhdojnë të jenë më pak të përfaqësuara krahasuar me burrat. Kjo ndikon jo vetëm në mundësitë e tyre profesionale, por edhe në zhvillimin e produkteve dhe shërbimeve teknologjike, të cilat duhet të reflektojnë nevojat e të gjithë përdoruesve. Dy të tretat e studentëve në arsimin e lartë janë vajza, por numri i vajzave që ndjekin studimet në degë që lidhen me teknologjinë është shumë i ulët. Degët e studimit në arsimin e lartë vazhdojnë të jenë mjaft të ndara

sipas gjinive. Pavarësisht nga numri shumë më i madh i vajzave (59.3 për qind) se sa i djemve (4.07 për qind) në arsimin e lartë, janë më të përfaqësuara në degët e shkencave shoqërore se sa në fushat e shkencave natyrore (UNWomen, 2023).

Modeli inteligjent i qytetit të Singaporit

Modeli i zhvillimit të qytetit të Singaporit konsiderohet një nga modelet më të suksesshme të planifikimit urban në botë. Ai bazohet në planifikimin afatgjatë, rol të fortë të shtetit dhe përdorim efikas të tokës. Institucioni kryesor i planifikimit është Urban Redevelopment Authority (URA). Ai harton plane strategjike për 10-50 vitet e ardhshme dhe i përditëson rregullisht për t'u përshtatur rritjes ekonomike dhe demografike. Teknologjia dhe qyteti inteligjent është një nga shtyllat kryesore të modelit të zhvillimit dhe teknologjia përdoret në pothuajse çdo aspekt të menaxhimit urban. Qeveria e vendit ka nisur të përdorë qytetin inteligjent (Smart Nation), i cili synon të përdorë teknologjinë për të përmirësuar jetën e qytetarëve dhe efikasitetin e shërbimeve publike. Në këtë qytet janë sensorët dhe kamerat që monitorojnë trafikun në kohë reale. Sistemet inteligjente rregullojnë fluksin e automjeteve. Planifikimi urban përdor të dhëna nga inteligjenca artificiale, modele digjitale të qytetit në 3D dhe analiza të të dhënave për të stimuluar ndikimin e projekteve përpara se ato të ndërtohen. Në këtë qytet shumica e procedurave administrative kryhen on-line, si pagesat, marrja e lejeve, dokumentet zyrtare, shërbimet shëndetësore dhe ato arsimore. Teknologjia është një mjet shumë i fuqishëm në zhvillimin e qytetit, por ajo funksionon duke u mbështetur nga një qeverisje e mirë dhe planifikim efektiv. Në

raportet vjetore të zhvillimit të qytetit të cilat janë të publikuara në faqet në internet thuhet që herë pas here organizohen fokus grupe dhe bashkëbisedim mes qytetarëve dhe anëtarëve të organeve drejtuese për të përmirësuar dhe zhvilluar politikat në të mirë të përmirësimit të kushteve të jetesës. Për shembull në shkurt të vitit 2025, u zhvillua një takim mes 165 qytetarësh në moshës 16-35 vjeç me ministrin e zhvillimit kombëtar dhe drejtuesin e institucionit kryesor të planifikimit. Aty u diskutuan problematikat e moshës së re lidhur me strehimin, hapësirat e punë, gjelbërimin dhe trashëgiminë. Ky sesion ofroi një platformë për të rinjtë për të ndarë prioritetet dhe shqetësimet e tyre, duke fituar një vlerësim më të thellë të sfidave të planifikimit të qytetit dhe parimeve që udhëheqin politikat për përdorimin e tokës (URA, 2024-5).

Sfida të së ardhmes

Zhvillimet e shoqërisë inteligjente në jetën urbane do të sjellin sfida të mëdha në të ardhmen si: privatësia e qytetarëve, menaxhimi i të dhënave, siguria kibernetike, zhvillimi i qëndrueshëm dhe problematika të mirëqenies sociale. Gjatë viteve të fundit, si në Republikën e Shqipërisë ashtu edhe jashtë saj, kemi patur disa raste të publikimit të të dhënave sekrete dhe të fshehta pa dëshirën personale të njerëzve. Një sfidë tjetër drejt së ardhmes është distancimi i madh i njeriut nga natyra për shkak të zhvillimeve urbane dhe atyre teknologjike. Sipas Robert Putnam, teknologjia moderne shtyn njeriun drejt izolimit social dhe larg aktiviteteve kolektive. Teknologjia sipas tij çon gjithnjë e më shumë drejt individualizmit dhe gjerëve private (Putnam, 2000: 283-284). Gjithashtu, një nga idetë më të rëndësishme të tij argumentojnë se teknologjia e

argëtimit teknologjik zëvendëson në jetën komunitare. Argëtimi elektronik, veçanërisht televizioni, është parashikuesi më i qëndrueshëm mos angazhimit qytetar (Putnam, R., 2000:228). Teknologjia i bën njerëzit më pak pjesëmarrës në organizata që merren me punë vullnetare, krijon një rënie të besimit social dhe më pak angazhim politik. Sipas autorëve që studiojnë kapitalin social, në epokën digjitale kemi një transformim të marrëdhënieve njerëzore, sepse sipas tyre modernizimi dhe teknologjia kanë dobësuar lidhjet sociale. Teknologjia dhe rrjetet sociale kanë krijuar lidhje të shpejta, por jo të thella, pra marrëdhëniet sociale janë bërë të përkohshme dhe të brishta.

Ndërsa njerëzit përfshihen më shumë në ndërveprime virtuale dhe tërhiqen nga angazhimi tradicional ballë për ballë, lidhjet e komunitetit fillojnë të gërryhen. Rënia e përvojave të përbashkëta dhe aktiviteteve kolektive mund të çojnë në zvogëlimin e ndjenjës së përkatësisë dhe lidhjes me komunitetin lokal. Ndërveprimet sociale bëhen gjithnjë e më trasanksionale, duke i munguar thellësia dhe reciprociteti që karakterizojnë kapitalin e fortë shoqëror. Në librin “Eksplorimi i kufijve të kapitalit social (Claridge, 2022: 21) citohet:

Kur lidhjet sociale janë të dobëta, individët përjetojnë nivele më të larta të izolimit social dhe mungesës së mbështetjes, gjë që mund të ndikojë negativisht në mirëqenien e tyre. Kapitali i fortë social lidhet me disponueshmërinë e rrjeteve të mbështetjes sociale. Një nga aspektet kryesore të kapitalit social janë kuptimet e përbashkëta që janë thelbësore për ndërveprim dhe shkëmbim.

Urbanizimi dhe përparimi i shpejtë i teknologjisë kanë përkeqësuar problemet mjedisore duke e distancuar njerëzimin nga natyra. Me rritjen e vazhdueshme

të zonave urbane dhe rënien pasuese të natyrës së paprekur, lidhja e njerëzimit me mjedisin është zhdukur pothuajse plotësisht dhe është zëvendësuar nga indiferenca. Kjo është ajo që disa e quajnë “apati mjedisore”. Njerëzit janë të vetëdijshëm për problemet mjedisore dhe i dinë hapat që duhet të ndërmarrin për t’i zgjidhur ato. Megjithatë, pavarësisht këtij ndërgjegjësimi, veprimet shpesh dështojnë, pengohen nga vetëkënaqësia, komoditeti dhe prioritetet konkurruese (Baker, 2025).

<https://digitalcommons.csumb.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1122&context=writingwaves>

Përfundime

Në dekadat e fundit, qytetet janë shndërruar në qendra dinamike të zhvillimit ekonomik dhe social. Kjo shoqëri karakterizohet nga përdorimi intensiv i teknologjisë së informacionit, automatizimit dhe analizës së të dhënave për të përmirësuar cilësinë

e jetës. Në shumë vende të botës, burrat kanë më shumë mundësi për të përdorur internetin, kompjuterët dhe pajisjet e tjera digjitale. Kjo pabarazi njihet si hendeku gjinor digjital. Faktorë të ndryshëm, si niveli ekonomik, arsimi, traditat, kultura ndikojnë në krijimin e këtij hendeku.

Rënia e kapitalit social në një shoqëri të atomizuar mbart pasoja të gjera, si: dobësimi i lidhjeve me komunitetin, gërryerja e besimit social, rritja e vetmisë, pakësim i mbështetjes sociale dhe sfidat për kohezion social janë ndër elementët më negativë.

Zhvillimet e shoqërisë inteligjente në jetën urbane do të sjellin sfida të mëdha në të ardhmen si: privatësia e qytetarëve, menaxhimi i të dhënave, siguria kibernetike, zhvillimi i qëndrueshëm dhe problematika të mirëqenies sociale.

Urbanizimi dhe përparimi i shpejtë i teknologjisë kanë përkeqësuar problemet mjedisore duke e distancuar njerëzimin nga natyra.

REFERENCAT

- Baker, Avalon. 2025. “Urbanisation and Technology”, Writing Waves, Vol. 6, Article 11, available in <https://digitalcommons.csumb.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1122&context=writingwaves> (cituar më 16.04.2026).
- Bell, Edward; Bryman, Alan, & Kleinknecht Steven. 2024. *Metodat kërkimit social*, Tiranë: Mediaprint.
- Claridge, Tristan. 2022. *Exploring the limits of social capital*, Brisbane, Australia: Institute for Social Capital.
- Dervishi, Zyhdi. 2011. *Gratë në turbulencat e mendësive politike dhe realiteti politik*, Tiranë: Emal.
- Dervishi, Zyhdi. 2024. *Sociologji*, Tiranë: Emal.
- Putnam, Robert. 2000. *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*, New York: Simon & Schuster.
- Robson, Colin. 2002. *Real World Research*, (2nd edition), MA: Black Well Publishing.
- UNWoman Albania. 2023. https://albania.unwomen.org/sites/default/files/202310/digjitalizimi_dhe_tik_web_08102023.pdf
- Urban Redevelopment Authority, URA. 2024-5. “Annual Report 2024/2025”, <https://www.ura.gov.sg/-/media/Corporate/Resources/Publications/Annual-Reports/PDFs/AnnualReport-2024-2025.pdf>.

ABSTRACT

Development of the city under the pressure of an intelligent society

Rapid technological development and global urbanization have brought profound transformations in the way modern cities are organized and function. The concept of an intelligent society is closely linked to the use of advanced technologies, such as artificial intelligence and data analysis, to improve the quality of urban life. This paper will analyze the intelligent society from the perspective of urban sociology, examining the social, economic, and cultural impacts of this transformation. Through a theoretical and analytical approach, the study explores how smart cities influence social relationships, power structures, and civic engagement. An intelligent society is not only a technological concept, but also a social reality that involves transformations in how people interact, organize, and participate in public life. In this context, urban sociology provides an important perspective for understanding these changes by analyzing their effects on social structures, urban identities, and power relations. The transformation of cities in the era of the intelligent society will be examined, where technology, digitalization, and new social demands exert continuous pressure on urban planning. Urban development is no longer merely a matter of physical infrastructure, but a complex process that integrates technological innovation, environmental sustainability, and social inclusion. Through literature review methods and various examples, the paper addresses the main challenges of contemporary cities, as well as the opportunities that smart cities offer for more efficient and sustainable development.

Keywords: *city, intelligent society, urbanization, and human.*

STRATEGJIA E KOMUNIZMIT KUNDËR BESIMIT KATOLIK NË SHQIPËRI

Simon LUFI

Universiteti i Shkodrës “Luigj Gurakuqi”

E-mail: simon.lufi@unishk.edu.al

Marsel NILAJ

Universiteti i Shkodrës “Luigj Gurakuqi”

E-mail: marsel.nilaj@unishk.edu.al

PËRMBLEDHJE

Nga shtetëzimi i institucioneve fetare pas vitit 1945, te persekutimi sistematik i klerit dhe shpallja e Shqipërisë si “shteti i parë ateist në botë” në vitin 1967, procesi përfaqëson një projekt të menduar mirë për të eliminuar çdo rival shpirtëror e moral të Partisë së Punës. Së pari, shtetëzimi i fesë dhe shkatërrimi i institucioneve katolike tregoi se regjimi e konsideronte Kishën jo vetëm si strukturë fetare, por si rrezik politik e kulturor. Mbyllja e shkollave, konfiskimi i pronave dhe ndalimi i botimeve fetare krijuan një boshllëk kulturor e shpirtëror që rëndoi mbi shoqërinë shqiptare për dekada. Së dyti, persekutimi i klerit dhe kriminalizimi i besimit e shndërruan fenë në krim politik. Pushkatimet, burgosjet dhe internimet e priftërinjve, të shoqëruara me propagandë kriminalizuese, synuan jo vetëm eliminimin fizik të klerit, por edhe frikësimin e besimtarëve. Ky proces përbënte një formë gjenocidi kulturor, ku qëllimi ishte shfarosja e kujtesës fetare nga ndërgjegjja kolektive. Së treti, ateizmi shtetëror dhe fshirja e kujtesës fetare përfaqësonin fazën më ekstreme të politikës. Shpallja e Shqipërisë si shteti i parë ateist nuk ishte vetëm akt simbolik, por përpjekje për të riformatuar identitetin kombëtar pa fenë. Përmes arsimit, kulturës dhe propagandës, regjimi synonte të krijonte një brez të ri të shkëputur nga traditat fetare, duke e zëvendësuar kujtesën shpirtërore me narrativë socialiste. Në përfundim, ky proces i dhunshëm shkatërroi tradita shekullore, eliminoi institucione arsimore e kulturore dhe krijoi një brez pa lidhje me trashëgiminë fetare. Megjithatë, rezistenca e heshtur e besimtarëve tregoi se feja nuk mund të shuhej plotësisht. Rikthimi i saj pas vitit 1990

mbetet dëshmi e fuqishme e qëndresës shpirtërore dhe kujtesë e domosdoshme për të kuptuar natyrën e totalitarizmit komunist në Shqipëri.

Fjalët kyçe: *Shteti Komunist, Shqipëria komuniste, Katolicizmi shqiptar, doktrina antifetare, Shqipëria.*

Prof. As. Dr. **Simon LUFI**, është profesor i Lëndës së Mesjetës Botërore pranë Universitetit Luigj Gurakuqi, Shkodër. Ka një përvojë mbi dy dekada në mësimdhënie dhe në kërkim shkencor me interes të veçantë në fushën e Mediavistikës dhe historisë së religjioneve. Qëllimi i tij është të nxisë mendimin kritik dhe formimin profesional të studentëve.

Dr. **Marsel NILAJ**, është profesor i Lëndës së Historisë së Antikitit dhe Mesjetës Shqiptare pranë Universitetit Luigj Gurakuqi, Shkodër. Ka një përvojë rreth 13 vjeçare, në mësimdhënie universitare dhe në kërkim shkencor me interes të veçantë në fushën e Historisë së Shqipërisë së Shekullit XX, dhe në historinë e Katolicizmit në periudhën komuniste.

Hyrje

Studimi i marrëdhënies midis shtetit komunist shqiptar dhe katolicizmit përfaqëson një nga temat më të ndjeshme të historiografisë së shekullit XX. Pas vitit 1945, me konsolidimin e pushtetit nga Partia e Punës, nisi një proces i dhunshëm për eliminimin e autoritetit shpirtëror e moral të Kishës Katolike. Ky proces u mbështet në ideologjinë marksist-leniniste dhe u realizua përmes masave politike, juridike e propagandistike. Artikulli synon të analizojë mekanizmat e projektit unik të ateizmit shtetëror, duke u mbështetur në dokumente arkivore, dëshmi të të përndjekurve dhe raporte ndërkombëtare. Ai nxjerr në pah pasojat kulturore, shoqërore e shpirtërore mbi identitetin shqiptar dhe fton në reflektim mbi shkatërrimin e traditave, por edhe mbi qëndrueshmërinë e besimit si formë rezistence.

Shtetëzimi i fesë dhe shkatërrimi i institucioneve katolike

Eliminimi i Kishës Katolike përbënte themelin e strategjisë komuniste për konsolidimin e pushtetit absolut të Partisë së Punës. Kisha ishte një strukturë e pavarur, me lidhje ndërkombëtare dhe

autoritet moral që sfidonte monopolin ideologjik të shtetit. Për këtë arsye, regjimi e konsideroi armik të brendshëm dhe e goditi me fushata shtetëzimi, propagande e dhune.

Pas vitit 1945, Shqipëria doli nga Lufta e Dytë Botërore me një regjim të ri komunist të drejtuar nga Enver Hoxha. Fillimisht pushteti u paraqit si laik, por shpejt nisi kufizimin sistematik të fesë. Ligjet e konfiskimit të pronave fetare (1945–1946) kaluan në pronësi shtetërore shkolla, spitale e pasuri të Kishës Katolike (AQSH, 1946, f. 33). Reforma agrare dhe ligji mbi arsimin (1946) ishin mekanizmat kryesorë: shkollat katolike, si ato të jezuitëve dhe motrave stigmatine në Shkodër, u mbyllën e shtetëzuan. Arkivat dokumentojnë procese gjyqësore ndaj klerit me akuza të fabrikua si “agjitacion”, “bashkëpunim me imperializmin” apo “spiunazh për Vatikanin” (AQSH, 1947, f. 56).

Propaganda komuniste e paraqiti Kishën si “instrument të imperializmit perëndimor”. “Zëri i Popullit” publikonte artikuj ku kleri akuzohej si “armik i popullit”. Raportet e nuncëve të Vatikanit theksonin se propaganda synonte të krijonte hendek midis klerit dhe besimtarëve, duke e paraqitur fenë si prapambetje (Archivio Apostolico Vaticano, 1947, f. 7).

Nga 1945 deri 1951, mbi 200 klerikë u arrestuan, shumë u pushkatuan ose vdiqën në burgje. Proceset ndaj figurave si Imzot Frano Gjini dhe At Gjon Shllaku janë të dokumentuara. Raportet britanike e italiane përshkruajnë ekzekutimet masive (British Foreign Office, 1947, f. 9). Në vitet '50, regjimi ndaloi botimet fetare e literaturën katolike (AQSH, 1952, f. 18). Raportet amerikane e cilësuan Shqipërinë vendin më represiv për lirinë fetare (U.S. Department of State, 1955, f. 4).

Persekutimi i klerit dhe kriminalizimi i besimit

Pas vendosjes së regjimit komunist në vitin 1945, një nga objektivat kryesorë të pushtetit të ri ishte eliminimi i çdo autoriteti shpirtëror e moral që mund të rivalizonte monopolin ideologjik të Partisë së Punës. Kisha Katolike u shënjestrua në mënyrë të veçantë për shkak të lidhjeve me Vatikanin dhe Perëndimin, si dhe për rolin e saj historik në arsim, kulturë dhe jetën publike. Në vitet e para pas luftës, kleri u shpall “armik i popullit” dhe u godit me pushkatime, burgosje, internime dhe propagandë kriminalizuese (AQSH, 1946, f. 12).

Proceset gjyqësore të montuara kundër figurave të njohura të Kishës ishin pjesë e kësaj strategjie. Imzot Frano Gjini u pushkatua në vitin 1947 pas një gjyqi farsë me akuza për “tradhti” dhe “bashkëpunim me Vatikanin” (AQSH, 1971, f. 33). Dom Shtjefën Kurti u arrestua disa herë dhe në vitin 1971 u ekzekutua për “agjitacion e propagandë”. At Zef Pllumi kaloi mbi 25 vjet në burgje e internime, duke përjetuar tortura dhe kushte çnjerëzore. Arkivat shtetërore dokumentojnë një model të përsëritur: arrestime të papritura, akuza të fabrikua, gjyqe të mbyllura dhe dënime kapitale. Klerikët shpesh akuzoheshin për “spiunazh” në shërbim të Vatikanit apo

fuqive perëndimore, duke u paraqitur si agjentë të huaj. Ky diskurs synonte kriminalizimin e besimit katolik dhe frikësimin e besimtarëve.

Raportet diplomatike britanike dhe amerikane të viteve 1946–1955 pasqyrojnë me shqetësim këtë situatë. Foreign Office theksonte në 1949 se “klери katolik në Shqipëri po përballet me një fushatë të pamëshirshme eliminimi” (British Foreign Office, 1947, f. 9). Departamenti i Shtetit e cilësonte Shqipërinë si vendin më represiv në Evropën Lindore për liritë fetare. Dokumentet sovjetike të viteve '50 e paraqisnin Shqipërinë si shembull ekstrem të ateizmit shtetëror” (RGANI, 1955, f. 31).

Propaganda komuniste luajti rol kyç. “Zëri i Popullit” e paraqiste klerin si “armik i popullit” dhe “instrument të imperializmit” (Zëri i Popullit, 1947, f. 2). Diskursi synonte krijimin e klimës së armiqësisë ndaj fesë, duke e bërë të pranueshme dhunën shtetërore. Shkollat dhe institucionet arsimore u përdorën për përhapjen e ateizmit si ideologji zyrtare, duke e paraqitur fenë si prapambetje (AQSH, 1950, f. 7).

Kriminalizimi nuk kufizohej te kleri. Besimtarët e thjeshtë humbnin vendet e punës, përjashtoheshin nga arsimi apo internoheshin vetëm pse merrnin pjesë në meshë ose ruanin simbole fetare (AQSH, 1955, f. 18). Familjet shpesh dërgoheshin në zona të varfra, duke u privuar nga një jetë normale (AQSH, 1969, f. 33).

Kulmi erdhi në vitin 1967, kur Shqipëria u shpall “shteti i parë ateist në botë”. Të gjitha objektet e kultit u mbyllën, ndërtesat u kthyen në magazina e kinema, ndërsa çdo shfaqje e fesë u ndalua me ligj. Ky akt shënoi kulmin e kriminalizimit, ku feja u barazua me krimin politik. Raportet e Vatikanit e përshkruajnë këtë vit si “Shkurti i Zi” (Shkreli, 2025: 12).

Pas vitit 1967, persekutimi u ashpërsua. Klerikët e mbetur gjallë u detyruan të punonin në miniera e bujqësi, ndërsa besimtarët e thjeshtë e praktikonin fenë në fshehtësi. Kujtimet e ish-të përndjekurve tregojnë për meshë të fshehta në shtëpi private, pagëzime natën dhe një jetë shpirtërore që mbijetonte në ilegalitet (Pllumi, 2001: 245–250).

Statistikat e përndjekjes janë tronditëse: mbi 30 ipeshkvij e meshtarë u pushkatuan, qindra u burgosën ose u internuan, ndërsa shumë vdiqën nga torturat. Ky proces përbënte një formë gjenocidi kulturor e shpirtëror, duke synuar jo vetëm eliminimin fizik të klerit, por edhe shfarosjen e kujtesës së tij. Shumë kisha u shkatërruan, bibliotekat e manastireve u dogjën, arkivat fetare u konfiskuan (AQSH, 1947, f. 10).

Ligjet mbi “agjitacionin dhe propagandën” u përdorën për të legjitimuar dhunën. Një fjalë në mbrojtje të fesë, një predikim i fshehtë apo një shenjë kryqi mjaftonte për arrestim (AQSH, 1973, f. 11). Kujtimet e At Zef Pllumit përshkruajnë torturat, punën e detyruar dhe përpjekjet për thyerjen e shpirtit të klerit. Ai dëshmon se shumë priftërinj refuzuan të mohonin fenë e tyre, duke mbetur të palëkundur deri në fund.

Raportet ndërkombëtare e vendosën Shqipërinë në qendër të vëmendjes si rast ekstrem i shtypjes së fesë. Amnesty International e denonconte vazhdimisht regjimin për shkeljet flagrante të lirisë fetare (Amnesty International, 1976, f. 6). Shqipëria përshkruhej si vendi ku feja ishte kriminalizuar në mënyrë totale, duke u bërë shembull unik i totalitarizmit ateist.

Kriminalizimi i besimit ndikoi thellë në shoqëri. Ai krijoi klimë frike e mosbesimi, ku njerëzit hezitonin të shprehnin bindjet fetare. Familjet katolike, sidomos në Shkodër, u diskriminuan,

duke u privuar nga arsimimi e punësimi. Kjo gjeneroi ndarje sociale, ku besimtarët trajtoheshin si qytetarë të dorës së dytë.

Megjithatë, besimi nuk u shua. Familjet ruanin traditat fetare, pagëzonin fshehurazi fëmijët dhe festonin ditët e shenjta. Kjo rezistencë e heshtur ishte formë mbijetese shpirtërore, që tregoi se feja nuk mund të eliminohej vetëm me dhunë. Pas vitit 1990, kjo trashëgimi e fshehtë u bë baza e rindërtimit të Kishës Katolike.

Persekutimi i klerit dhe kriminalizimi i besimit në Shqipëri gjatë 1945–1985 përbën një nga shembujt më ekstremë të dhunës shtetërore kundër fesë në shekullin XX. Ky proces ishte strategji e menduar mirë për të eliminuar çdo rival shpirtëror e moral të Partisë së Punës. Përmes ligjit, propagandës dhe dhunës, regjimi synoi shkatërrimin e Kishës Katolike dhe kriminalizimin e aktit të besimit. Pasojat ishin të thella e afatgjata, duke lënë plagë të rënda në shoqërinë shqiptare. Megjithatë, rezistenca e klerit dhe besimtarëve tregoi se feja, edhe pse e shtypur, nuk mund të shuhej plotësisht. Kujtimet e të përndjekurve, si ato të At Zef Pllumit, dëshmojnë se besimi mbeti një formë e fuqishme rezistence shpirtërore. Meshët e fshehta, pagëzimet në ilegalitet dhe ruajtja e traditave fetare në familje ishin shenja të një qëndrueshmërie që nuk u thye nga terrori.

Pas vitit 1990, me rënien e komunizmit, kjo trashëgimi e fshehtë u bë baza mbi të cilën Kisha Katolike rifilloi rindërtimin e strukturave të saj. Rikthimi i lirisë fetare solli hapjen e kishave, ringritjen e institucioneve arsimore dhe kulturore, si dhe rikthimin e rolit të Kishës në jetën publike. Megjithatë, plagët e lëna nga persekutimi ishin të thella: humbja e brezave të tërë klerikësh, shkatërrimi i trashëgimisë kulturore dhe trauma e shoqërisë shqiptare.

Studimet pas vitit 1990 e kanë cilësuar këtë periudhë si një nga shembujt më ekstremë të dhunës shtetërore kundër fesë në shekullin XX. Shqipëria u shndërrua në një rast unik, ku ateizmi u ngrit në politikë shtetërore totale dhe ku feja u kriminalizua në mënyrë sistematike. Ky proces nuk ishte thjesht represion, por një strategji e menduar për të eliminuar çdo rival shpirtëror e moral të Partisë së Punës.

Ateizmi shtetëror dhe fshirja e kujtesës fetare

Fushata e vitit 1967, që shpalli Shqipërinë si “shteti i parë ateist në botë”, përbën kulmin e strategjisë komuniste kundër fesë, veçanërisht kundër Kishës Katolike. Ky akt nuk ishte i izoluar, por përfundimi logjik i një procesi represioni që kishte nisur menjëherë pas vitit 1945. Regjimi nuk u mjaftua me ndalimin e praktikës fetare, por ndërmori një përpjekje të gjithanshme për të riformatuar identitetin kulturor e kombëtar pa fenë, duke e shndërruar ateizmin në element të ideologjisë socialiste (AQSH, 1967, f. 5).

Arkivat e Shtetit Shqiptar dëshmojnë për një fushatë të organizuar në shkallë kombëtare, ku mijëra kisha, xhami, teqe dhe manastire u mbyllën ose u shkatërruan. Raportet e Sigurimit flasin për “elementë fetarë” që duhej neutralizuar, ndërsa dokumentet e Këshillit të Ministrave urdhëronin kthimin e objekteve të kultit në magazina, kinema apo stalla. Ky proces synonte jo vetëm dhunën materiale, por edhe fshirjen e kujtesës fetare nga hapësira publike dhe zëvendësimin e saj me simbole socialiste (Sinani, 2004: 77).

Reagimet ndërkombëtare ishin të menjëhershme. Arkivat e Vatikanit e përshkruajnë fushatën si “akt barbar” dhe “sulm frontal kundër lirisë së ndërgjegjes”. Raportet italiane dhe amerikane theksonin

se Shqipëria ishte shndërruar në vendin më të izoluar të Europës, ku feja kriminalizohej totalisht (Italian Foreign Ministry Archives, 1968, f. 11). Departamenti i Shtetit amerikan e cilësonte Shqipërinë si “eksperimenti më ekstrem i ateizmit shtetëror”. Dokumentet sovjetike, më të rezervuara, pranonin se ateizmi ishte bërë pjesë e identitetit kombëtar.

Në planin e brendshëm, ateizmi u institucionalizua përmes arsimit dhe kulturës. Tekstet shkollore u rishkruan për të përjashtuar çdo referencë fetare, ndërsa historia u paraqit si luftë e pandërprerë kundër “prapambetjes fetare” (AQSH, 1968, f. 18). Figurave të klerit katolik që kishin kontribuar në Rilindjen Kombëtare u mohua roli ose u fshinë krejtësisht. Kjo ishte një formë e inxhinierisë kulturore, ku e kaluara fetare u zhduk nga narrativi zyrtar dhe u zëvendësua me identitet socialist.

Propaganda shtetërore e paraqiti ateizmin si arritje të madhe të socializmit. Enver Hoxha e cilësoi shpalljen e Shqipërisë si dëshmi të “pjekurisë ideologjike të popullit” (Hoxha, 1982: 211). Në realitet, procesi u imponua me dhunë: çdo shfaqje e fesë ndëshkohej me burg ose internim. Arkivat përmbajnë dosje mbi besimtarë të thjeshtë të dënuar për “praktikim të fesë” ose “ruajtje të simboleve fetare”.

Kjo periudhë shënoi edhe fshirjen e kujtesës fetare nga kultura popullore. Festat tradicionale u ndaluan, ritualet u kriminalizuan, ndërsa simbolet fetare u zëvendësuan me simbole socialiste (AQSH, 1967, f. 18). Krishtlindjet u zëvendësuan me “Vit të Ri socialist”, Pashkët me aktivitete rinore. Kjo ishte pjesë e strategjisë për të krijuar një shoqëri pa kujtesë fetare (Ndreca, 2010: 45).

Megjithatë, kujtesa fetare nuk u zhduk. Familjet ruanin traditat, pagëzonin fshehurazi fëmijët dhe festonin ditët e shenjta. Kjo rezistencë e heshtur ishte

formë mbijetese shpirtërore. Pas vitit 1990, kjo trashëgimi e fshehtë u bë baza e rindërtimit të Kishës Katolike dhe komuniteteve të tjera.

Ateizmi shtetëror ishte projekt për krijimin e identitetit kombëtar pa fenë (Ndreca, 2015: 67). Kujtesa fetare u shtyp dhe u zëvendësua me kujtesë socialiste. Studimet ndërkombëtare e cilësojnë Shqipërinë si rast unik të ateizmit shtetëror. Një studim i Konrad-Adenauer-Stiftung e përshkruan periudhën 1967–1990 si “përpyetje të paprecedentë për të kontrolluar besimin e individit” (Konrad-Adenauer-Stiftung, 2018: 23).

Periudha 1967–1990 përfaqëson fazën më ekstreme të strategjisë komuniste kundër fesë. Ateizmi u ngrit në nivel shtetëror dhe u bë pjesë e identitetit socialist. Përmes dhunës, propagandës dhe inxhinierisë kulturore, regjimi synoi fshirjen e kujtesës fetare. Pasojat ishin të thella, por rezistenca e besimtarëve tregoi se feja nuk mund të shuhej plotësisht.

Strategjia e Hoxhizmit kundër doktrinë katolike dhe besimit katolik

Strategjia e komunizmit kundër besimit katolik në Shqipëri përfaqëson një nga kapitujt më të rëndësishëm për të kuptuar natyrën e regjimit të Enver Hoxhës. Që nga vendosja e pushtetit pas Luftës së Dytë Botërore, Partia e Punës ndërmoi një fushatë të gjerë ideologjike dhe politike për të eliminuar ndikimin e fesë në jetën publike e individuale. Kjo fushatë u ndërtua mbi doktrinën marksiste-leniniste, e cila e konsideronte fenë pengesë për emancipimin e proletariatit dhe instrument të klasave sunduese për të mbajtur popullin në nënshtrim (Marx, 1960: 12).

Materializmi dialektik e përkufizonte fenë si “opium për popullin”, një iluzion

që largonte masat nga lufta për drejtësi sociale. Enver Hoxha e përsëriste shpesh këtë koncept, duke e cilësuar klerin katolik si “armë e reaksionit” dhe “pengesë për ndërtimin e socializmit” (Hoxha, 1976: 34). Për të, ateizmi shtetëror ishte domosdoshmëri për krijimin e një identiteti të ri shtetëror, të bazuar mbi unitetin politik dhe mohimin e pluralizmit fetar (Hoxha, 1976: 23).

Katolicizmi shihej si rrezik i dyfishtë: ideologjik dhe politik. Lidhjet historike me Perëndimin dhe Vatikanin e bënë të perceptohej si kanal ndikimi të huaj, i papranueshëm për regjimin. Shqipëria duhej të izolonte çdo lidhje me botën perëndimore dhe të ndërtonte një identitet të ri, të bazuar vetëm mbi ideologjinë komuniste. Kjo shpjegon goditjen më të ashpër ndaj katolicizmit krahasuar me besimet e tjera.

Strategjia kundër katolicizmit përfshinte disa masa të koordinuara:

- Promovimi i ateizmit shtetëror. Në vitet '60, propaganda shpalli se “feja është mbeturinë e së kaluarës” dhe se shqiptarët duhet të çlirohen nga prangat e saj. U hoqën simbolet fetare nga hapësirat publike, u ndaluan ceremonitë fetare dhe besimtarët u izoluan.
- Shtypja e institucioneve fetare. Kishat u mbyllën, pronat u shtetëzuan, mësimdhënia fetare u ndalua (AQSH, 1967, f. 12). Ky akt shënoi fundin e një tradite shekullore.
- Propaganda dhe indoktrinimi. Media, arsimi dhe organizatat e rinisë u përdorën për të diskredituar fenë. “Zëri i Popullit” publikonte artikuj ku kleri akuzohej si “armik i popullit” dhe “vegël e imperializmit”. Në tekstet shkollë, feja paraqitej si mashtrim historik, ndërsa figurat e klerit stigmatizoheshin si tradhtarë (MA, 1970, f. 45).

Ky diskurs synonte të krijonte një brez të ri pa lidhje me traditat fetare, të formuar mbi parimet e marksizëm-leninizmit. Organizatat e rinisë, si Pionierët dhe Rinia e Partisë, organizonin aktivitete ku feja paraqitej si pengesë për zhvillimin e shoqërisë.

Regjimi ndërmori masa konkrete për të eliminuar çdo gjurmë të katolicizmit. Kishat u mbyllën, pronat u konfiskuan, klerikët u arrestuan ose u internuan. Shumë priftërinj u deportuan ose u ekzekutuan. Dokumentet e Arkivit të Shtetit dëshmojnë arrestimin e Dom Ndre Zadejës dhe dënimin e tij si “armik i popullit” (AQSH, 1945, f. 34). Shumë priftërinj të tjerë u internuan në zona të largëta, ku jetuan në kushte të vështira.

Internimet dhe burgosjet masive krijuan atmosferë terrori. Besimtarët e thjeshtë u detyruan të fshihnin praktikën fetare, ndërsa klerikët jetonin në izolim. Në shumë raste, priftërinjve iu ndalohej të kryenin meshë, ndërsa besimtarët që merrnin pjesë në ceremoni rrezikonin ndëshkime të rënda. Dokumentet e Arkivit tregojnë se në vitin 1967, një urdhër i posaçëm urdhëronte arrestimin e priftërinjve që kryenin ceremoni pa lejen e shtetit (Arkivi i Shtetit Shqiptar, 1967, f. 78).

Një aspekt tjetër ishte zëvendësimi i praktikave fetare me rite laike. Regjimi krijoi ceremoni komuniste për lindjet, martesat dhe vdekjet. Në vend të pagëzimit, u organizuan “ceremoni të emrit”, ku fëmijët regjistroheshin në zyrat e gjendjes civile. Martesa fetare u zëvendësua me martesën civile, funerali fetar me ceremoninë shtetërore. Këto masa synonin të shkëputnin individin nga tradita fetare dhe ta lidhnin me strukturat e shtetit. Historia u rishkrua për të fshirë rolin e klerit katolik në Rilindjen Kombëtare, ndërsa figurat e tij u

paraqitën si reaksionarë. Festat tradicionale u ndaluan, simbolet fetare u zëvendësuan me simbole socialiste.

Zëvendësimi i praktikave fetare me rite komuniste kishte për qëllim krijimin e një kulture të re shoqërore, ku shteti merrte rolin e kishës. Autoriteti shpirtëror u zëvendësua me autoritetin politik, duke kontrolluar jo vetëm jetën publike, por edhe atë private. Regjimi synonte të ndërtonte një shoqëri tërësisht të shkëputur nga traditat fetare dhe të lidhur vetëm me ideologjinë komuniste.

Motivet e luftës kundër fesë lidhen ngushtë me projektin e Enver Hoxhës për një shtet të unifikuar ideologjikisht. Pluralizmi fetar shihej si kërcënim për unitetin politik, sidomos për shkak të lidhjeve të katolicizmit me kulturën perëndimore dhe Vatikanin. Për Hoxhën, ateizmi shtetëror ishte “feja e vetme e shqiptarëve” dhe bazamenti i identitetit të ri kombëtar. Në fjalimet e tij ai shpallte se “Shqipëria nuk ka nevojë për fe, por për socializëm”.

Në kolanën “Vepra” të viteve ’70, feja paraqitet si “armike e klasës punëtore” dhe “mjete i borgjezisë për të mbajtur popullin në errësirë”. Ky diskurs u përhap në edukim, kulturë dhe politikë. Në ditarët e tij, Hoxha shprehej se “klери katolik është i lidhur me Vatikanin dhe imperializmin, prandaj duhet të asgjësohet” (Hoxha, 1970: 14). Lufta kundër katolicizmit ishte pra strategji politike për izolimin e Shqipërisë nga Perëndimi.

Dokumentet arkivore japin dëshmi konkrete. Një urdhër i vitit 1967 urdhëronte mbylljen e kishave katolike në Shkodër dhe shtetëzimin e pronave (AQSH, 1967, f. 78). Priftërinjtë akuzoheshin për “veprimtari armiqësore” dhe urdhërohej arrestimi i tyre.

Propaganda komuniste përdorte gjuhë të ashpër. “Zëri i Popullit” akuzonte

klerin si “vegël e imperializmit amerikan” dhe “tradhtar i kombit” (Gazeta Zëri i Popullit, 1968, f. 2). Në tekstet shkollore, feja cilësohej “mbeturinë e së kaluarës”, ndërsa ateizmi “shkencë e së ardhmes”. Ky diskurs synonte të krijonte imazh negativ të katolicizmit dhe të formonte një brez pa lidhje me traditat fetare.

Internimet dhe burgosjet masive krijuan atmosferë terrori. Besimtarët u detyruan të fshihnin praktikën fetare, ndërsa priftërinjve iu ndalohej të kryenin meshë. Dokumentet e Arkivit tregojnë se në vitin 1967 një urdhër i posaçëm urdhëronte arrestimin e priftërinjve që kryenin ceremoni pa lejen e shtetit (AQSH, 1967, f. 78).

Një aspekt tjetër ishte zëvendësimi i praktikave fetare me rite laike. Regjimi krijoi ceremoni komuniste për lindjet, martesat dhe vdekjet. Pagëzimi u zëvendësua me “ceremoninë e emrit”, martesa fetare me martesën civile, funerali fetar me ceremoninë shtetërore. Këto masa synonin të shkëputnin individin nga tradita

fetare dhe ta lidhnin me strukturat e shtetit. Historia u rishkrua për të fshirë rolin e klerit në Rilindjen Kombëtare, ndërsa figurat e tij u paraqitën si reaksionarë. Festat tradicionale u ndaluan, simbolet fetare u zëvendësuan me simbole socialiste. Strategjia komuniste kundër katolicizmit ishte e ndërtuar mbi ideologjinë marksiste-leniniste dhe u zbatua me masa represive. Ateizmi shtetëror u ngrit si ideologji zyrtare dhe instrument për ndërtimin e identitetit kombëtar, të bazuar mbi unitetin politik dhe izolimin nga Perëndimi. Përmes propagandës, shtypjes së institucioneve dhe persekutimit të klerit, regjimi synoi të shkatërronte pluralizmin fetar.

Pasojat ishin të rënda: tradita katolike u godit, kleri u shkatërrua, kishat u mbyllën, pronat u shtetëzuan, besimtarët u detyruan të braktisnin praktikën fetare. Ky persekutim la gjurmë të thella në shoqërinë shqiptare, duke krijuar një brez pa lidhje me traditat fetare. Vetëm pas vitit 1990 feja u rikthye në jetën publike, por plagët e së kaluarës mbetën të hapura.

REFERENCAT

Amnesty International. (1976). *Report on Albania*, Londër: Amnesty International.

Amnesty International. (1976). *Report on Albania*. Amnesty International Publications.

Archivio Apostolico Vaticano (1967). *Segreteria di Stato*, Vatikan: Archivio Apostolico Vaticano.

Archivio Apostolico Vaticano. (1947). Nunziatura di Belgrado. Vatican City: Archivio Apostolico Vaticano.

Archivio Apostolico Vaticano. (1967). *Segreteria di Stato*. Archivio Apostolico Vaticano.

Arkivi Qendror i Shtetit Shqiptar. (1952). *Fondi i Ministrisë së Arsimit*. Tiranë, Shqipëri: AQSH.

Arkivi Qendror i Shtetit Shqiptar. AQSH (1946), *Fondi i PPSH*. Tiranë: AQSH.

Arkivi Qendror i Shtetit. (1945). *Fondi i Ministrisë*

së Brendshme, Vendime mbi internimet e besimtarëve, Tiranë: AQSH.

Arkivi Qendror i Shtetit. (1946). *Fondi i Gjykatës Popullore, v. 1946–1947*. Tiranë, Shqipëri: AQSH.

Arkivi Qendror i Shtetit. (1947). *Fondi i Gjykatës Popullore, v. 1946–1947*. Tiranë, Shqipëri: AQSH.

Arkivi Qendror i Shtetit. (1947). *Fondi i Gjykatës Popullore*. Tiranë, Shqipëri: AQSH.

Arkivi Qendror i Shtetit. (1950). *Fondi i Ministrisë së Arsimit*, Tiranë: AQSH.

Arkivi Qendror i Shtetit. (1950). *Fondi i Ministrisë së Arsimit*. Tiranë: AQSH.

Arkivi Qendror i Shtetit. (1952). *Fondi i Ministrisë së Arsimit*, Tiranë: AQSH.

Arkivi Qendror i Shtetit. (1955). *Fondi i Ministrisë*

- së Brendshme, Vendime mbi internimet e besimtarëve*, Tiranë: AQSH.
- Arkivi Qendror i Shtetit. (1955). *Fondi i Ministrisë së Brendshme, Vendime mbi internimet e besimtarëve*, v. 1955. Tiranë: AQSH.
- Arkivi Qendror i Shtetit. (1967). *Fondi i Këshillit të Ministrave*, v. 1946, Tiranë: AQSH.
- Arkivi Qendror i Shtetit. (1967). *Fondi i Këshillit të Ministrave*. Tiranë: AQSH.
- Arkivi Qendror i Shtetit. (1967). *Fondi i Komitetit të Partisë së Punës*, Tiranë: AQSH.
- Arkivi Qendror i Shtetit. (1967). *Fondi i Ministrisë së Brendshme, Vendime mbi internimet e besimtarëve*, Tiranë: AQSH.
- Arkivi Qendror i Shtetit. (1968). *Fondi i Ministrisë së Arsimit*, Tiranë: AQSH.
- Arkivi Qendror i Shtetit. (1969). *Fondi i Ministrisë së Brendshme, Vendime mbi internimet e besimtarëve*, v. 1969. Tiranë: AQSH.
- Arkivi Qendror i Shtetit. (1971). *Fondi i Gjykatës Popullore*, v. 1971. Tiranë: AQSH.
- Arkivi Qendror i Shtetit. (1971). *Fondi i Gjykatës Popullore*, v. 1946–1947. Tiranë: AQSH.
- Arkivi Qendror i Shtetit. (1973). *Fondi i Komitetit të Partisë së Shkodrës*. Tiranë: AQSH.
- British Foreign Office. (1947). *Report on Albania*. London: British Foreign Office Archives.
- Gazeta Zëri i Popullit. 1947, 12 tetor.
- Gazeta Zëri i Popullit. 1968, 2 shkurt.
- Hoxha, E. (1970). *Vëpra* (Vëll. 17). 8 Nëntori.
- Hoxha, E. (1976). *Vëpra*, vëll. 19, Tiranë: 8 Nëntori.
- Hoxha, E. (1982). *Vëpra*, vëll. 35, Tiranë: 8 Nëntori.
- Italian Foreign Ministry Archives. (1968). *Raport mbi Shqipërinë*, Romë: Italian Foreign Ministry Archives.
- Konrad-Adenauer-Stiftung. (2018). *Religjioni dhe tranzicioni në Shqipëri*, Berlin: KAS.
- Marx, K. (1960). *Kritika e filozofisë së së drejtës së Hegelit*, Botime Marxist.org.
- Marx, K. (1960). *Kritika e filozofisë së së drejtës së Hegelit*. Tiranë: 8 Nëntori.
- Ministria e Arsimit. (1970). *Tekstet shkollore të arsimit të mesëm*, Tiranë: Botime të Ministrisë së Arsimit.
- Ndreca, A. (2010). “Ateizmi shtetëror dhe kujtesa kulturore”, *Studime Historike*, 2, ff. 45-52.
- Ndreca, A. (2015). *Identiteti i mohuar*, Tiranë: Onufri.
- Pllumi, Z. (2001). *Rrno vetëm për me tregue*, Shkodër: Hylli i Dritës.
- Russian State Archive of Contemporary History (RGANI). (1955). *Raport mbi Shqipërinë dhe luftën kundër fesë*, v. 1955 (f. 31). Moskë: RGANI.
- Russian State Archive of Contemporary History, RGANI. (1955). *Raport mbi Shqipërinë dhe luftën kundër fesë*, Moskë: RGANI.
- Sinani, Sh. (2004). *Kujtesa e shtypur*, Tiranë: Naimi.
- Sinani, Sh. (2004). *Kujtesa e shtypur*. Tiranë: Naimi.
- Shkreli, F. (2025). *Shkurti i Zi i vitit 1967* (f. 12). Albspirit.
- Shkreli, F. (2025). *Shkurti i Zi i vitit 1967*, Tiranë: Albspirit.
- U.S. Department of State. (1955). *Report on Religious Freedom in Albania*. Washington, DC: U.S. Department of State.

ABSTRACT

The relationship between the Albanian communist state and the Catholic Church represents one of the darkest chapters of the twentieth century. After 1945, when the Party of Labour consolidated power, a violent process unfolded to eliminate the Church's spiritual and moral authority. Rooted in Marxist-Leninist ideology, this campaign was carried out through political, legal, and propagandistic measures. The first phase (1945–1967) involved the nationalization of religion and destruction of Catholic institutions. Schools, hospitals, and

properties were confiscated, while clerics were accused of “espionage” and “collaboration with the Vatican.” Propaganda portrayed religion as backwardness and a tool of Western imperialism, deepening the divide between clergy and believers. The second phase (1945–1985) focused on persecution of clergy and criminalization of faith. Executions, imprisonments, and deportations, accompanied by show trials, sought to eliminate the clergy and intimidate believers. Laws on “agitation and propaganda” punished any open expression of faith, while ordinary believers faced job loss, exclusion from education, or deportation simply for keeping religious symbols. This amounted to cultural genocide, aiming to erase religious memory. The third phase (1967–1990) marked the peak of repression. Albania declared itself “the world’s first atheist state,” closing thousands of places of worship and replacing rituals with communist rites. History was rewritten to erase Catholic clergy, while education indoctrinated youth into atheism. Yet many families secretly preserved traditions, proving faith could not be extinguished. Finally, Hoxha’s strategy transformed atheism into the foundation of socialist identity. Catholicism was depicted as both ideological and political threat, while civil ceremonies replaced religious functions.

Keywords: *The Communist state, Communist Albania, Albanian Catholicism, anti-religious doctrine, Albania*

ASPEKTE TË NDËRGJEGJES EKOLOGJIKE NË ANTIKITET

Blerina KARAGJOZI

Universiteti i Tiranës

Fakulteti i Shkencave Sociale

Departamenti i Filozofisë

E-mail: blerina_karagjozi.fshsutdr@unitir.edu.al

Zana STRAZIMIRI

Universiteti i Tiranës

Fakulteti i Shkencave Sociale

Departamenti i Filozofisë

E-mail: zanastrazimiri@yahoo.com

PËRMBLEDHJE

Njohja e evolucionit të mendimit njerëzor mbi mënyrën si janë perceptuar dhe kanë evoluar marrëdhëniet njeri-natyrë, ndihmon për të identifikuar më mirë rrënjët e ndjeshmërisë moderne mjedisore. Punimi ka si synim të analizojë interesin që mendimtarë e filozofë të antikitetit shfaqën për çështjet e natyrës e raportin njeri-natyrë, perceptime, përshkrime dhe interpretime që shfaqin shkallën e ndërgjegjësimit për problemet mjedisore e “ndjeshmërinë ekologjike”, në shtratin e debatit mbi karakterin e kontributin e antikitetit në historinë e mendimit ekologjik. Në punim do reflektohet si është konceptuar e ndjerë natyra e veçanërisht mjedisi, nëse kishte nocion e ndërgjegjësimit mbi “ndotjen”, “shfrytëzimin” dhe “shterimin e burimeve natyrore” si dhe mbi sjelljen e format që mori veprimi njerëzor për mbrojtjen e tij në antikitet.

Fjalë kyç: natyrë; ekologji; etikë mjedisore

MSc. MA. **Blerina KARAGJOZI** është një studiuese e shkencave sociale me një përvojë të gjatë në fushën e organizmave ndërkombëtare, me fokus tek zhvillimi njerëzor, gratë në proceset e paqes dhe sigurisë si dhe multilateralizmit. Doktorante në fushën e etikës pranë Departamentit të Filozofisë, Fakulteti i Shkencave Sociale të Universitetit të Tiranës, ajo po thellon kërkimin e saj shkencor në ndërthurjen e filozofisë morale me ekologjinë, të drejtat ndërbreznore dhe bioetikën.

Prof. Assoc. Dr. **Zana STRAZIMIRI** ka një karrierë të gjatë si pedagoge pranë Departamentit të Filozofisë, Fakulteti i Shkencave Sociale, Universiteti i Tiranës. Fusha e mësimdhënies e kërkimit të saj shkencor ka qenë “Historia e filozofisë antike e mesjetare”, “Filozofia morale” dhe “Bioetika dhe etika mjedisore”. Duke filluar nga viti 2026, ajo kontribuon pranë këtij departamenti si pedagoge e jashtme.

*“Njeriu nuk duhet t’i imponohet
natyrës, por ta shohë atë me racionalitet”*

Epikuri

Hyrje

Në studimet bashkëkohore në fushën e mendimit etik mjedisor me fokus debatin mbi krizën ekologjike, autorë të qasjeve të ndryshme ekologjike i janë referuar e kanë vlerësuar edhe kontributin që filozofia antike ka dhënë lidhur me raportin e njeriut me natyrën, me interes e rëndësi edhe për sot. Këto studime nxjerrin në pah nevojën për të trajtuar dimensionet historike dhe antropologjike të marrëdhënieve njeri-mjedis. Shkrimet antike zbulojnë shqetësime e sensibilitet në lidhje me ndikimin negativ në mjedis e studimet tregojnë se ndonëse autorët e antikitetit nuk u përballën me degradimin mjedisor që kërcënon sot planetin tonë, ata dhanë ide mbresëlënëse e frymëzuese

mbi natyrën dhe ekologjinë, madje, me elementë të një etike mjedisore.¹

Nga burimet dokumentare historike, filozofike, artistike dhe mitologjike, duket se qytetërimi antik luhatej midis entuziazmit për zotërimin teknik mbi natyrën dhe shqetësimit në lidhje me çekuilibrat që ai krijonte. Megjithëse shumë larg etikës moderne mjedisore, antikët gjykuan mbi lidhjet e njeriut me natyrën e mjedisin, duke lënë një trashëgimi mendimi, qasjesh, diagnozash dhe zgjidhjesh, brenda kuadrit të tyre historik, që edhe sot ngjallin interes për këndvështrimet e burimet konceptuale që bota klasike i ofron debatit bashkëkohor. Jo rastësisht termi “ekologji” ka prejardhje greke; elementi kryesor i tij është *oikos*-shtëpi, që, në rastin konkret është natyra si vendbanimi ynë i përhershëm, shtëpia jonë e ndërtuar me ligje e rregulla që vlejnë për banorët e saj, njerëzit, bimët, kafshët dhe trualli të cilit i përkasin.²

¹ Ka një literaturë domethënëse të studjuesve të botës antike mbi raportet e shoqërisë njerëzore dhe mjedisit që i rrethonte. Pionier i studimeve në këtë fushë njihet Donald Hughes, me një vepër të titulluar: “Ecology in Ancient Civilizations” (Albuquerque 1975). Të tjera përmendim, Oddone Longo: “Ecologia antica: il rapporto uomo-ambiente in Grecia” (1988); Lukas Thommen: “An Environmental History of Ancient Greece and Rome (Cambridge 2012); Ludovic Thély: “Les Grecs face aux catastrophes naturelles: Savoirs, histoire, mémoire (Atene 2016); G.E. Chiai e O.D. Cordovana: “Pollution and the Environment in Ancient Life and Thought (Stuttgart 2017) etj.

² Është interesante dëshmia më e hershme e dokumentuar që tregon ndjeshmërinë ndaj problemeve mjedisore në Greqinë Antike. Në një dekret të qytetit të Athinës, rreth 430 p.e.s, gjetur në shpatet e Akropolit, ndër të tjera, kërkohet që “...mbreti të ketë përkujdesjen...e ky dekret të shkruhet mbi një bllok të gurtë në të dy anët e lumit (Ilisos).../ (Nuk lejohet) as të vihen lëkurët për t’u njomur në Iliso në pjesën e lartë të tempullit të Herakliut/as të praktikohet rregjia (e lëkurëve)/as të hidhen mbetjet (e punimit të lëkurëve) në lumë...”. Dekreti, i përpiluar për t’u bërë ballë problemeve të ndotjes të krijuara nga zejtaritë e kohës (si punimet e lëkurëve), ndonëse lidhet me një zonë të shenjtë, faltoren e Herakliut, duket të jetë i motivuar nga shqetësimi për higijenën publike e jo thjesht nga arsye fetare apo edhe estetike. Ai dëshmon për ndjeshmërinë e njerëzve lidhur me mjedisin (qoftë atë të vendeve të shenjta) si dhe interesin e përpjekjen për mbrojtjen e tij (Rosetti, 2002: 44-57; Gallo, 2018: 407-418). Studjuesit do të pohojnë vlerën e dyfishtë të këtij dokumenti të lashtë; nga njëra anë si shembulli më i hershëm i normave që synojnë ndalimin e veprimeve që çojnë në ndotje mjedisore dhe, nga ana tjetër, efektivitetin e tij të dëshmuar tek Fedri i Platonit. Tek ky dialog, mjedisi ku biseda janë brigjet e Ilisos që shfaqet, rreth dy dhjetëvjeçarë në vonë, i rehabilituar nga dëmtimi mjedisor, me ujë të freskët e të pastër e ajër plot aromë të këndshme.

Njeriu dhe mjedisi: teoria e “determinizmit mjedisor”

Në shtratin e reflektimit mbi marrëdhënien njeri-mjedis në antikitet, një qasje që u artikulua dhe u përhap gjerësisht në Greqi që në shek.V, ishte ajo e “determinizmit mjedisor”, promovuar nga shkolla Hipokratike. Vëzhgimi se tiparet fizike të popujve ndryshojnë në varësi të vendndodhjes gjeografike, se lloje të caktuara kafshësh e bimësh ekzistojnë vetëm në pjesë specifike të botës, nxiti besimin se ekzistonte një lidhje shkakësore midis mjedisit dhe dallimeve në fizik e karakter. Pohohej se qoftë pamja, ashtu edhe karakteri i njeriut, në tërësi karakteristika fizike dhe kulturore të një popullsie, varen nga klima, shpërndarja e burimeve dhe natyra e terrenit mjedisor natyror.

Në traktatin “*Mbi ajrin, ujërat dhe vendet*” atribuuar Hipokratit, mesi i shek.V p.e.s., bota e njohur ishte e ndarë në zona të dallueshme; karakteristikat e tyre klimatike (të nxehta, të ftohta, të thata, të lagështa) korrespondojnë me tiparet e ndryshme fizike dhe kulturore të banorëve. Në të pohohet se ndryshimet mjedisore, si p.sh ato midis Azisë dhe Evropës, përcaktojnë ndryshimet në pamjen fizike, temperamentin dhe zakonet e një popullsie, pasi pamja dhe zakonet e njerëzve përputhen me natyrën e tokës (Hippocrates, 1923: XVI-XVII). Kjo ndarje e e tillë ishte policentrike. Ndonëse herë pas here dilnin në pah disa paragjykime tipike etnografike të botës helene ndaj popujve jogrekë, sidoqoftë, nuk u dhanë gjykime të hapura mbi vetë vendet. Nuk shfaqej asnjë rajon dukshëm superior ose inferior ndaj një tjetri; thjesht kishte rajone të ndryshme, që korrespondojnë me konstitucione të ndryshme fizike e profile sëmundjesh. Traktati ishte menduar natyrisht për

mjekët të cilët, duke vlerësuar profilin higro-termal të një zone të caktuar dhe popullsinë e saj, mund të vlerësonin sëmundjet endemike të pranishme atje dhe, sigurisht, të përcaktonin terapinë.

Reflektime të ngjashme të karakterit determinist gjenden te Herodoti (484-425 p.e.s.) ndikuar nga e njëjta klimë kulturore; në përfundim të veprës së tij, “*Historitë*”, Kiri, mbreti pers, pas disfatës së lidianëve, i këshillon të vetët të mos synojnë pushtimin e tokave pjellore, me argumentin se “tokat e buta krijojnë njerëz të butë” e rrjedhimisht, “luftëtarë të dobët” (Herodotus, 2013: IX, 629)

Në vepër, shembujt e Indisë dhe të Ikthiofagëve përmenden si modele shoqërore të karakterizuara nga bashkëpunimi ndërspecor.

Edhe Aristoteli, tek vepra e tij “*Politika*” shek. IV p.e.s., duket i ndikuar nga kjo qasje; ai bën dallimin midis popujve evropianë që jetojnë në rajone të ftohta, plot guxim dhe dashamirës të lirisë, por që u mungon intelektin, dhe popujve aziatikë, reflektivë në shpirt dhe artistikë në temperament, por jo ushtarakë. Ai arrin në përfundimin, në një mënyrë tipike helenocentrike, se grekët, të vendosur në mes të Azisë dhe Evropës, mund të pretendojnë cilësitë e të dy grupeve, duke qenë njëkohësisht të guximshëm, inteligjentë dhe të lirë, të pajisur me institucionet më të mira. Duket se edhe modeli i determinizmit mjedisor lidhet me konceptin e e tij të njohur të “mesit të artë”. Ideja që përcillet midis rreshtave të disa teksteve aristoteliane është se në Greqi, klima dhe natyra veprojnë në një mënyrë të butë dhe të rregullt; ajo është shtëpia e karaktereve më të mira njerëzore dhe strehon shumë pak kafshë të egra. Edhe autorë të tjerë grekë evidentojnë se kushtet më të favorshme për qeniet njerëzore ishin ato të karakterizuara nga moderimi.

Klima e butë, kushtet e përshtatshme të mjedisit, mungesa e ndryshimeve të papritura meteorologjike si dhe ekuilibri dhe stabiliteti i vendeve siguronin kushte optimale jetese për banorët e rajoneve të caktuara (Aristoteli, 1978: 284-285)

Duke iu referuar ekuilibrit, moderimit e raportit të tyre me ndryshimin, të pranishme këto në leksikun e antikitetit, grekët pasqyrojnë qartë marrëdhënien me mjedisin përreth, duke treguar marrjen në konsideratë të kushteve natyrore të territorit dhe burimeve të tij, në kontekstin e historisë së tyre kulturore. Në veprën *“Punët dhe Ditët”* e Hesiodit, natyra dhe veçanërisht toka shërbejnë si pasqyrë e marrëdhënieve shoqërore harmonike, e një ndjesie të përhapur drejtësie dhe e një etike pune që pasqyron shpërndarjen e barabartë të burimeve. Nga këndvështrimi hesiodik, cenimi i lidhjeve shoqërore dhe humbja e ndjesisë së drejtësisë rezultojnë të jenë njëkohësisht simptomë dhe shkak i një transformimi katastrofik mjedisor; ky ndryshim sjell urinë dhe zvetënimin, duke varfëruar qytetet dhe duke i detyruar banorët të përballen me rreziqet e detit e të emigrojnë nga trojet e tyre (Hesiod, 1988: 37-61)

Filozofët e natyrës: rrënjët e mendimit ekologjik

As greqishtja e lashtë dhe as latinishtja nuk kishin termat përkatës për shumë nga konceptet e njohura sot në lidhje me çështjet mjedisore; antikëve u mungonte

një terminologji korresponduese që përcaktonte reflektimin e tyre mbi marrëdhënien midis njerëzve dhe habitatit përreth tyre. Ndonëse nuk e kishin një fjalor modern të “ambientalizmit”, vëzhgimet e tyre preknin ndikimin njerëzor në mjedis, harmoninë e ekosistemeve dhe marrëdhënien e njerëzimit me tokën.

Grekët do ishin të parët që do të krijonin termin specifik *physis*-natyrë, në kuptimin e asaj që ekziston nga vetvetja, që zhvillohet pa ndihmën e faktorëve të jashtëm. Pavarësisht vetëdijes për epërsinë dhe arritjet njerëzore që u shfaqën në antikitet, të mishëruara në kushtet e lindjes së komuniteteve politikisht autonome, qytet-shteteve, ekzistonte gjithashtu kërkesa për t’i lënë *physis* lirinë që të ndiqte rrjedhën e vet, por edhe për ta ndjekur atë e jetuar në harmoni me të.³

Physis është një e tërë në kompleksitetin e vet, një harmoni lidhesh, marrëdhëniesh dhe procesesh, në të cilat të gjitha qeniet, edhe njerëzit, janë të përfshira në mënyrë të pandashme dhe të varura reciprokisht nga njëra-tjetra. Të njëjtat ligje që drejojnë universin veprojnë edhe brenda qenies njerëzore; njeriu thirret t’i kuptojë dhe t’i respektojë ato. Njerëzit janë pjesë e këtij sistemi dhe e harmonisë që vërehet në kozmos, ndaj e kanë për detyrë ta ruajnë atë jo thjesht për të shmangur fatkeqësitë, por për të realizuar plotësisht qenien e tyre. Këtu e kanë burimin thirrjet etike për maturi, vetëpërmbajtje dhe respekt për ekuilibrin si cilësi nga të cilat buron edhe lumturia. Për grekët, shkëlja e rendit të

³ Në reflektimin mitologjik mbi botën natyrore dhe banorët e saj, grekët u jepnin tipare njerëzore lumenjve dhe maleve, u atribuonin fuqi të mrekullueshme dhe aftësi vepruese bimëve e kafshëve, si dhe tregonin histori për qenie njerëzore që shndërroheshin në kafshë, bimë apo edhe objekte, me perceptimin e ndjesinë e një bote natyrore të mrekullueshme e ndërvepruese. Në të famshmin *Betim të Efebëve* të rinjtë athinas, kur zotohen se do të mbronin Atikën, u referohen si dëshmitarë të angazhimit të tyre jo vetëm një rrethi hyjnitë të lidhura me luftën, por edhe kufijve të ardhëut, grurit, elbit, ullinjve, fivqe. Ashtu si hyjnitë e tjera, edhe këto elemente, pjesë përbërëse e peizazhit të Atikës, pajisen kështu me një qenësi që i jep peshë dhe efikasitet betimit; njerëzimi dhe natyra bëhen bashkëpjesëmarrës në mbrojtjen e territorit dhe të kufijve që e përcaktojnë atë.

brendshëm të universit, përmes shpërfilljes së kufijve të caktuar për qeniet njerëzore, përbënte një akt të rëndë arrogance (*hybris*), që ngjallte zemërimin e perëndive dhe sillte ndëshkimin e tyre (*némesis*), një ndëshkim që synonte të rivendoste harmoninë e cenuar.

Duket se elementë të një ndërgjegjësimi ekologjik ushqejnë këtë qasje; në të vërtetë, edhe pikëpamja jonë për natyrën sot i referohet konceptit të një sistemi kompleks elementesh që ndikojnë te njëri-tjetri, një ekuilibër që është efektiv, por edhe delikat, ndaj dhe duhet mbrojtur për të parandaluar pasoja katastrofike për biosferën e Tokës.

Duke filluar nga shek. VI p.e.s., fillimisht në në disa qytete bregdetare të Azisë së Vogël, *fizicienët*, filozofët grekë të natyrës, filluan të studionin elementët materialë dhe mënyrën e funksionimit të rendit natyror. Ata besonin se elementet e *physis* ishin në ndryshim të vazhdueshëm, ndërsa kjo e fundit shihej si një realitet që i nënshtrohej një procesi, si një bote e rregulluar, një *kozmos*, me parimet që realizonin këtë rregullsi. Në tekstet e tyre ata do të japin ide, pikëpamje dhe referime në lidhje me vlerat që ndërlidhen me natyrën dhe mjedisin, mishëruar në konceptin kompleks të *physis*.

Bie në sy, në shumicën e mendimtarëve natyralistë parasokratikë, edhe përpjekja për ta vënë njeriun në qendër të universit dhe për të kërkuar se deri në çfarë shkalle ai mund të eksplorohte mjedisin rrethues dhe të kuptonte se *çfarë janë gjërat në të vërtetë, si mund të shpjegohet procesi i ndryshimit tek to* (qasje kjo që i paraprin një etike mjedisore me drejtim antropocentrik, duke patur parasysh njeriun, protagonist si subjekt gjykimi, racionalitetin e moralitetin e tij).

Fizicienët grekë, në përshkrimin e proceseve të ndryshme të zanafillës dhe zhvillimit të botës e të përbërësve të saj, japin natyrë shkakësores; ata shmangin

thirrjen ndaj çdo force hyjnore në proceset që nxisin zhvillimin e botës së jashtme. Talesi, filozofi i parë i shkollës së Miletit, do paraqesë pikëpamje *panteiste* dhe *hellozoiste* mbi botën e mbushur me *psyche*, mbi natyrën në një bashkim të pandashëm të materies (*hylo*) dhe jetës (*zoe*), duke dhënë shenja të një lloj koshience mjedisore antiantropocentrike, në favor të idesë se diferenca midis botës së shpirtërizuar dhe asaj të pashpirtërizuar është një iluzion. Anaksimandri, filozofi tjetër i Shkollës së Miletit, do i referohet natyrës e kuptuar si një ekuilibër ndërmjet forcave të kundërta, që i japin rend e harmoni: “E përbërë nga *dynameis* të kundërta dhe vazhdimisht në konflikt, bota i nënshtrohet një rregulli drejtësie kompensuese, një rendi që ruan në vetvete një *izotes* të saktë. Nën zgjedhën e kësaj *dikeje* të barabartë për të gjithë, fuqitë fillestare bashkohen, bashkërendohen sipas një balancimi të rregullt, për të krijuar, me gjithë morinë dhe larminë e tyre, një kozmos unik” (Vernant, 1995: 100). Sigurisht, Anaksimandri nuk do e imagjinonte kurrë se si do ishte e mundur një ndërhyrje njerëzore që të përmbyste ekuilibrin e natyrës, siç ndodh sot.

Edhe për Heraklitin nga Efesi, bota formohet nga të kundërtat, të cilat janë në luftë (grindje) dhe përplasje të vazhdueshme: *lufta është e përgjithshme... gjithçka bëhet dhe shkatërrohet nga konflikti...* Pikërisht kështu krijohet ndryshimi, lëvizja, shndërrimi brenda botës së natyrës, ndryshim që është i vazhdueshëm (*ta panta rhei*), ndërsa *ne futemi dhe nuk futemi në të njëjtin lumë, jemi dhe nuk jemi...* Trajta e shndërrimeve natyrore dhe ndryshimi i qëndrueshëm i gjendjeve dhe forcave të të kundërtave, është i tillë që nuk njihet si i rastësishëm, por rregullohet nga Parimi i *Logos*-it (tek stoikët i Ligjit Natyror), i cili, në një farë mënyre, dikton edhe *masën*. Me forcën dhe veprimin e *Logos*-it

si një parim i përhershëm, i brendshëm metafizik, ruhet uniteti i botës, ekuilibri dhe harmonia e saj: ...*Këtë rend (botë), të njëjtë për të gjithë, nuk e ka krijuar asnjë zot, asnjë njeri; por gjithmonë ka qenë, është dhe do të jetë një zjarr i gjallë, që shuhet e ndizet në masën e duhur...*

Siç dëshmohet nga fragmentet e Heraklitit, jo vetëm ekuilibri i botës nuk mund të cenohet, por adoptimi i parimit të *Logos*-it bën që bota (natyra) të shihet si unitet, si një e tërë, që ka ligjet e veta dhe rregullohet nga masat e saj të brendshme (*Parasokratikët, tekste dhe doksoграфи*, 2010: 66-75).

Nëse korniza konceptuale e filozofisë ekologjike është qasja holistike, e simbiozës së organizmave dhe subjekteve natyrorë, pra një lloj *drejtësie* ekologjike, ndersa padrejtësia është shkelja, cenimi, shkatërrimi i këtyre marrëdhënieve të ndërvarësisë midis organizmave e subjekteve natyrorë, duket se intuita ekologjike e antikëve reflekton jo vetëm të kuptuarit e kësaj, por edhe të vepruarit në favor të një “bashkë-ekzistence paqësore”. Herakliti pranon se jeta e mirë e njeriut ndërlidhet thelbësisht me njohjen, ndjekjen e bashkëjetesën me *Logos*-in, si e *Vërteta që u takon të gjithëve e që qeveris gjithçka*. Ndërsa *natyra ka qejf t'i fshihet njeriut... harmonia e padukshme është më e përsosur se ajo e dukshmeja*; Herakliti intrigon kështu joshje e admirim për madhështinë e rendin e mjedisit që na rrethon (*Parasokratikët, tekste dhe doksoграфи*, 2010: 66-75).

Grekët, në mënyrë të nënkuptuar ose të shprehur, nuk lanë pa shtruar edhe pyetjen se çfarë e bën njeriun njeri, një qenie të shënjuar nga vdekshmëria sepse pikërisht kjo është ajo, që brenda kuadrit

politeist të qytet-shteteve greke, e dallon njeriun nga hyjnorja. Kështu, procesi dinamik i zhvillimit, i nënkuptuar nga nocioni i *physis*, transferohet nga kozmosi dhe bota e bimëve te sfera njerëzore, si tek Empedokli, duke krijuar një sërë lidhjesh midis procesit të rritjes së bimëve dhe procesit të zhvillimit të qenies njerëzore. Bota e qeniet janë *ndërlidhje dhe ndërveprim* i katër elementëve bazë natyrorë, *ta rizomata*, që, falë forcave të *Dashurisë* dhe *Urrejtjes*, përzihen në përpjesëtime të ndryshme, për të dhënë qeniet me cilësi të reja. Tashmë, ideja e një natyre njerëzore dinamike bëhet përbërëse e një antropologjie, kuptuar si një konceptim i species njerëzore (*Parasokratikët, tekste dhe doksoграфи*, 2010: 107-113).

Duket se kozmologjia e hershme greke, me konceptin e unitetit të botës natyrore, të kuptimit të saj si rend (kozmos), me idetë e ndërlidhjes e ndërveprimit të elementëve e qenieve natyrore, është një zanafillë e mendimit të sotëm ambientalist. Ky i fundit shfaqet si një ringjallje e mendimit grek përsa e shih natyrën njëlloj, si një tërësi organike, vendbanimi i të gjitha qenieve të tjera, habitat (*oikumene*) i madh ku ato kanë habitatin e tyre të veçantë. E thënë ndryshe, me gjuhën ekologjike, bota natyrore është një ekosistem global, i përbërë nga shumë ekosisteme që ruajnë autonominë e njëkohësisht ndërveprojnë në mënyrë dinamike, duke ruajtur marrëdhëniet simbiotike mes tyre. Ndaj edhe shkaqet degradimit të saj të sotëm janë pikërisht në shkatërrimin nga njeriu të këtij rendi natyror simbiotik.

Ka studjues që edhe *hipotezën Gaia*⁴ e shohin si një rikthim tek mendimi kozmologjik, përsa në të vlerësohet, sipas

⁴ Hipoteza Gaia, me autor J. Lovelock dhe L. Margulis në vitet '70, mbron pikëpamjen mbi Tokën si një trup kompleks vetërregullues, ku organizmat e gjallë ndërveprojnë me mjedisin inorganik, duke formuar së bashku një sistem të madh e të vetëm sinergjik, që ndihmon në mbajtjen gjallë e vijimësinë e jetës në planet.

fjalëve të vetë J. Lovelock, se “ajri, oqeani, dheu janë më tepër se thjesht mjedis për jetë, pasi ato janë vetë jeta”. Kujtojmë Anaksimenin me thënien se *ashtu sikurse shpirti ynë është ajër dhe na mban të lidhur së bashku e na kontrollon, kështu era dhe ajri bashkëmbyllin gjithë botën*. Studiuesi H. Yamakawa argumenton se “mënyra greke e të menduarit mbi kozmosin ishte *ab initio*⁵ dukshëm ekologjike. Koncepti grek i *kosmos* ishte një kristal i bukur i përbërë nga tre koncepte kyçe: Rend, Harmoni dhe Drejtësi, që mund të shihen si koncepte themelore të filozofisë ekologjike dhe që janë përkthyer në mënyrë të dobishme në terminologjinë e saj si: sistem, marrëdhënie ndërvarësie dhe simbiozë” (Yamakawa, 2002: 54-57).

Platoni, Aristoteli e shkolla stoike: qasjet ekologjike

Filozofi i madh grek, Platoni, që kishte një njohje të thellë të mendimit parasokratik dhe përpjekjeve të tyre për ta kuptuar natyrën me strukturën e parimet e saj rregulluese, jep qasjen e tij mbi parimet që rregullojnë krijimin dhe funksionimin e botës natyrore, veçanërisht tek dialogët e tij të njohur *Kritias* dhe *Timeo*. Për të, bota është si një vepër arti, vepër e logos-it, rezultat i veprimit dhe ekuilibrit të forcave që rregullohen nga arsyeja; ajo është një qenie gjallë, vepër e Demiurgut dhe pjesët e saj përbërëse janë të ndërlidhura me njëra-tjetrën. Ajo mund të mendohet si *më e shkëlqyera e shkaqeve* dhe *më e bukura e ngjarjeve*. Bota si e tërë shfaqet si një sistem i gjallë, organik, që rregullohet nga kohezioni, karakterizohet nga bukuria dhe ka unitetin e qenies së gjallë. Është e strukturuar kështu që të jetë dobiprurëse dhe më e mira për çdo qenie të gjallë, për

çdo qenie të vogël e të “parëndësishme” të mbretërisë së gjallimit e bimësisë, ku organizmat bashkëpunojnë dhe janë në harmoni midis tyre. Tek *Timeo*, Platoni jep pikëpamjen se natyra ka vlerë si e tillë përse dhe çdo pjesë e element përbërës i saj është i mirë e ka vlerë në vetvete. Në filozofinë platoniane evidentohet edhe një korrespondencë e ngushtë midis makrokozmosit dhe mikrokozmosit, ndryshe, midis mënyrës si është strukturuar bota materiale dhe mënyrës së strukturimit të krijesës njerëzore (Platone, 1991: 1362-1374).

Edhe tek *Kritia* ka elementë të një koshience ekologjike, përse bëhet e qartë se energjitë e ndërhyrja njerëzore në natyrë mund ta ndryshojnë dhe dëmtojnë atë, si p.sh., kur teprhet me prerjen e drurëve pyjorë, pra me fenomenin e shpyllëzimit dhe erozionin e trojeve, një qasje kjo që përkon me një ndërgjegjësim autentik ekologjik dhe etik, në favor te kujdesit e mirëmbajtjes së natyrës. Top of Form

Është mbresëlënëse tërheqës për historianët modernë të mjedisit komenti i Platonit tek ky dialog mbi pasojat e shpyllëzimit, bashkë me një lloj nostalgjie për kohën e hershme, e të artë të virgjërisë natyrore:

Toka shumë më e lashtë gëzonte pjellori të madhe; në fakt ajo mund të konkurronte me çdo lloj tjetër toke përse i përket varieteteve dhe cilësive të frutave dhe në furnizimin me kullota të mira për çdo lloj kafshe, por me kalimin e kohës, ngaqë u bënë shumë përmbytje e ngjarje të tjera...u ndryshua e ajo që mbetet sot është një skelet trupi i pafuqishëm i një njeriu të sëmurë. I gjithë dhjami dhe dheu i butë janë tretur, duke lënë vetëm strukturën e zhveshur të tokës (Platone, 1991:1423-1424).

⁵ Shënim: *ab initio* ~ që nga fillimi

Fragmenti është një provë e vlefshme bashkëkohore për shpyllëzimin e lashtë; edhe pse lidhet me kontinentin e humbur të Atlantidës, nuk është aspak mitik. Platoni jep dëshmi të pranishme të kohës dhe vendit të vet, duke e ftuar lexuesit të ndërgjegjësohet për to, për drutë e ndërtesave të marra nga malet që janë katandisur vetëm në “ushqim për bletët” (shkurre) dhe burime të thara. Platoni e kupton që mirëqenia dhe lumturia e shoqërisë njerëzore mbështeten tek qeniet e tjera, tek mjedisi natyror, çka do të thotë se varen nga urtësia dhe ndriçimi i mendjes njerëzore, që duhet të njohë pasojat që kanë veprimet e njerëzve mbi qeniet e tjera e kryesisht të gjalla.

Qasja ndaj marrëdhënies së qenieve njerëzore me mjedisin, e qëndrueshmërisë mjedisore, është domethënëse edhe për drejtësinë shoqërore dhe stabilitetin politik. Tek vepra “*Republika*”, Platoni është shumë i angazhuar me problemin e tokës, si element themelor për të përmbushur nevojat bazike njerëzore dhe ndonëse qasja është antropocentrike, shqetësohet për ruajtjen e saj, për shfrytëzimin e burimeve natyrore, si burim mirëqenieje për komunitetin. Pikëpamja për një qëndrueshmëri të mjedisit ndjek në fakt, kuptimin e tij të drejtësisë. Në këtë vepër, trajton problematikat që lidhen me popullatën, *techne*-t, qëndrimin ndaj natyrës e konsumit, të rëndësishme për zhvillimin e qëndrueshëm.

Në librin e dytë, Sokrati, në bisedë me Glaukonin dhe Adhimantin, i referohet kuptimit të shtetit të drejtë, duke e përcaktuar krijimin e tij si një nevojë e bashkëjetesës. Për Platonin, ky është shteti i shëndetshëm, që konsumon, në kritere të duhura, kërkesat ushqimore e materiale të popullatës aq sa u nevojiten, duke shfrytëzuar në mënyrë të moderuar burimet natyrore. Natyra siguron jo vetëm burimet e nevojshme për mirëqenie,

por përcakton edhe kufijtë për rritjen e qytetit, siguron ekonominë (*oiko-nomos*), ligjin që qeveris shtëpinë. Madje edhe jeta seksuale këshillohet e tillë, duke u kujdesur të mos lindin më tepër nga numri që u lejohet nga kushtet ekonomike, për të parandaluar varfërinë edhe luftën. Ndryshe ndodh me përshkrimin e shtetit luksoz, në konceptin e të cilit përfshihen “*një mori gjërash që nuk janë për shtetet domosdoshmëri jetësore*”, si konsumi i tejskajshëm, ku “*edhe toka që mjaftonte për të ushqyer banorët e kohëve të para, këtej e tutje nuk do jetë më e mjaftueshme...*”. Ai paralajmëron se kjo mund të bëhet burim lufte e padrejtësie, pasi nevoja do të çojë në:

...rëmbimin e pjesëve nga trualli i tjetrit që kemi pranë, për të përfutur tokë të mjaftueshme për kullotë e për ta punuar, dhe nga ana tjetër, fqinjët do të veprojnë njëloj me tokën tonë... për të grumbulluar sa më shumë pasuri, duke kapërcyer madje edhe kufijtë e asaj që është e nevojshme (Platoni, 1999: 74-75)

Sokrati dhe Glaukoni bien dakort se ka një tabullo kontrasti midis shtetit të ashtuquajtur luksoz dhe shtetit të shëndetshëm; ky i fundit duket se ofron një alternativë miqësore mjedisore, prototipin e një organizimi social të thjeshtë e të lakmueshëm ekologjikisht. Sigurisht, këtu mplekset kërkesa platoniane e moderimit për qytetarët, por përsëri ata nuk na shfaqen si asketikë, madje në qytetin e shëndetshëm, drejtësia vendoset në shpirt pikërisht kur pjesa lakmuese e shpirtit ushtron virtytin e vetëpërmbytjes dhe ky moderim do e bënte mënyrën e jetesës të qëndrueshme nga pikëpamja mjedisore (Platoni, 1999: 175-177).

Platoni përcakton se një shoqëri e drejtë i përdor burimet e veta natyrore për të siguruar të mirat e domosdoshme dhe

përfutuese për secilin, e ku anëtarët e saj nuk e kanë katandisur veten tek kërkimi pakufi i parasë dhe tejkalimi i limiteve të dëshirave të nevojshme. Shoqëria e drejtë nuk mund të konsumojë më tepër sa siguron nga shfrytëzimi i burimeve dhe teknologjive të veta dhe sa mund të arrijë me tregtinë me shoqëritë e tjera. Tek Platoni, drejtësia në këtë shoqëri, qoftë si tipar i qytetarëve, qoftë i institucioneve të tij politike, është mjeti për qëndrueshmërinë mjedisore (Stone, 2017: 8-9).

Aristoteli e sheh natyrën në optikën e një tërësie organike, të ngjashëm me një organizëm apo trup të gjallë, më e mira, më e mrekullueshmeja që *asgjë nuk e bën të papërfunduar apo të padobishme*. Në studimet e tij biologjike ai tregon respekt ndaj çdo qenieje natyrore, edhe ndaj atyre që mendohen si më të parëndësishmet në mbretërinë e gjallesave. Është e vërtetë se Aristoteli identifikon një hierarki të përparësisë morale midis qenieve humane, kafshëve jo humane dhe botës natyrore bimore. Kjo qasje antropocentrike e Aristotelit, që mbështet dominimin e qenieve njerëzore në mjedis dhe e sheh natyrën në një strukturë hierarkike, ku funksioni i qenies jo racionale e më pak të përsosur është r'i shërbejë asaj racionale dhe më të përsosur, sidoqoftë, është pranuar si formë e ambientalizmit në traditën perëndimore. Ndonëse e tillë, ajo tregon për një koshienë lidhur me etikën mjedisore, ndërsa nga ana tjetër, Aristoteli mbetet një nga mendimtarët më të mëdhenj klasikë ambientalistë pikërisht për vëmendjen e respektin e thellë për botën e gjallë. Madje edhe mendimi i tij i bazuar në hierarki tregon se Aristoteli merr në konsideratë si botën e gjallë, ashtu edhe atë jo të gjallë. Nga ana tjetër, të mbrosh pikëpamjen e hierarkisë morale të qenieve nuk do të thotë të mos respektosh e kujdesesh për mjedisin. Ideja e superioritetit njerëzor mbi natyrën

jo domosdoshmërisht shkakton sjellje shfrytëzimi ndaj saj; ajo mund të shihet edhe si një qëndrim mirëdashës e mbrojtës, ndaj natyrës falë kësaj supremacie.

Sidoqoftë, nëse analizohen veprat në fushën e fizikës e biologjisë, që i kushtohen studimit të të gjitha formave të jetës në tokë, mund të vihet re se tek Aristoteli ka gjurmë të qarta edhe për një qasje biocentrike, ku ideja qendrore është se jeta, të gjitha format e saj, kanë vlerë të brendshme. Si argument i kësaj mund të silllet edhe qasja teleologjike e Aristotelit, lidhur me natyrën dhe zhvillimin e qenieve të gjalla, sipas të cilës, të gjitha krijesat kanë një qëllim për të realizuar, që është zhvillimi, përmbushja apo realizimi i plotë i natyrës së tyre. Kështu, të gjitha bimët, kafshët jo njerëzore dhe qeniet njerëzore tentojnë nga natyra të zhvillohen në mënyrë të plotë dhe të mirëfunksionojnë dhe ky aktivitet është i duhuri, ndërsa përmbushja e këtij *telos*-i nënkupton mirësinë dhe përsosmërinë e tyre.

Tek *Metafizika*, universi i Aristotelit shfaqet si një sistem apo organizim ku banorët e ndryshëm domosdoshmërisht janë të ndërlidhur dhe nuk ka thyerje, ndarje të thellë midis qenieve njerëzore dhe pjesës tjetër të botës natyrore. (Aristotele. 1990. *Metafisika*; XII) Ajo çfarë ndodh tek një pjesë apo nivel, ndikon në një farë mase atë që ndodh tek pjesët apo nivelet e tjera. Nga ana tjetër, këto marrëdhënie ndërlidhjeje shfaqen dhe në elementët e vazhdimësisë së qenieve; me bimët, p.sh., ne ndajmë aftësinë për të marrë ushqim, riprodhuar dhe ndërvepruar me mjedisin. Me kafshët jo njerëzore ne ndajmë, veç aftësive bazë, edhe aftësinë e perceptimit të botës, të pasjes së dëshirave dhe lëvizjes për të zotëruar objektet e dëshirave tona. Për Aristotelin, qeniet njerëzore kanë aftësi më tepër se krijesat e tjera (si të menduarit dhe të folurit, që përfshijnë shumë aftësi të tjera të rëndësishme etikisht), ndaj dhe

zënë vendin në krye të hierarkisë natyrore; këndvështrimi duket holistik e reflekton një kohsiencë mjedisore të ruajtjes së specieve të bimëve e kafshëve si edhe të *habitatit* që e bën jetën të mundshme.

Tek Aristoteli, jo vetëm qasja shkencore dhe metafizike mbi jetën është domethënëse lidhur me këndvështrimin ndaj natyrës dhe mjedisit, por edhe aspekte të caktuara në mendimin e tij etik çojnë në të njëjtat konkluzione, sigurisht me një optikë tjetër nga ajo e veprave në fushën e shkencave të natyrës. Bëhet fjalë për lumturinë tonë si qenie njerëzore në fokus të etikës aristoteliane, si dhe mënyrës për të përdorur burimet që ne disponojmë në favor të jetës sonë. Pikërisht në reflektimet e këtij lloji mund të gjendet një shkallë krahasimi e pajtimi midis antropocentrizmit dhe kohsiencës e përgjegjësisë mjedisore. Si eudaimonist, ai beson tek lumturia e vetëpërmbushja si qëllim i jetës njerëzore e që kryesisht lidhen me zotërimin dhe ushtrimin e virtyteve. Qeniet njerëzore janë të lumtura kur realizojnë ato aktivitete ku shfaqin plotësisht natyrën e tyre, veprimet e virtytshme, qoftë të sjelljes praktike qoftë ato intelektuale. Nga ana tjetër, ideja e masës, e vetëpërmbajtjes në qëllimet materiale, është në qendër e formëson mendimin e tij etik. Nga një këndvështrim i caktuar, nëse vlerësojmë problemin e shfrytëzimit të burimeve të natyrës, qasja aristoteliane do të na inkurajonte për një përdorim të qëndrueshëm të këtyre burimeve dhe moskonsumimin më tepër sa aktualisht është nevoja, pasi ai pranon se disa burime janë të domosdoshme për lumturinë kolektive por ne do jemi njëlloj të lumtur, madje më shumë, nëse i përdorim ato me kriter e në mënyrë të matur e të qëndrueshme (Aristoteli, 2011: 92).

Nëse ambientalizmi i sotëm i ka rrënjët në një qasje ekologjike mbi natyrën, në pikëpamjen se komponentët e saj janë të ndërlidhur e të ndërvlarur, perceptimi filozofik i stoikëve mbi botën si tërësi e strukturuar dhe *oikos*-i funksional për qeniet njerëzore e krijesat e tjera të gjalla, më tepër se i çdo shkolle tjetër në antikitet, do mbrojë ndërvlarësinë e unitetin e universit, ku çdo gjë është e lidhur e varet nga diçka tjetër, nëpërmjet veprimit të një sërë shkaqesh lëvizëse të pacenueshme. Pikëpamja e tyre për kozmosin, *simpatinë* kozmike natyrore, është afër teorive moderne mbi ndërvlarësinë e ndërlidhjen e atyre që sot njihen si *ekosisteme*. Kuptimi stoik i universit do demonstrojë dy aspekte plotësuese: holistike dhe ratiocentrike (Karabatazi, 2002: 36). Nga ky këndvështrim, ata nuk janë antropocentrikë, pasi nuk i shohin qeniet njerëzore të ndarë nga natyra apo të vetmit elementë që kanë vlerë brenda saj. Qeniet njerëzore shihen prej stoikëve si veçanërisht të çmuara në raport me kafshët për shkak të racionalitetit të tyre, por nga ana tjetër, ato konsiderohen një pjesë integrale e universit si i tërë. Madje stoikët vlerësojnë si llojin më të mirë të jetës atë të lidhur me natyrën; kujtojmë konceptin e tyre të lumturisë, të përcaktuar si jetë “*në përputhje me natyrën*”.

Më tej, edhe koncepti i tyre *panteist* mbi natyrën, i thelbit të saj racional, i strukturës, rendit, tërësisë e qëndrueshmërisë, i kujdesit të saj providencial⁶ jo vetëm për qeniet njerëzore dhe kafshët e tjera, por edhe për bimët, ajrin e detin, që i kontribuojnë të gjitha rendit e harmonisë në të ndaj janë edhe të mira, janë një qasje pararendëse e asaj biocentrike, ku natyra shihet me vlerë të brendshme e jo sepse është e dobishme për qeniet njerëzore. Tek qeniet njerëzore

⁶ Kujdesi providencial i natyrës shprehet, për shembull, në faktin që të gjitha kafshët, në mënyrë të natyrshme, janë të motivuara të ruajnë veten dhe të kujdesen për të tjerët e llojit të vet.

kjo shkon edhe më tej, për shkak të tiparit të dallueshëm të racionalitetit, çka merr një kuptim më kompleks, pasi lidhet me zhvillimin e virtyteve si mënyrë për të përfutur vetja jonë e ata që ndikohen nga veprimet tona.

Nëse i referohemi pikëpamjes *kozmpolite* të stoikëve, qeniet njerëzore, si genie rationale e sociale, janë pjesë e një komuniteti apo familjeje të vetme të madhe. Është një ide që të intrigon në qëndrimin ndaj krizës së sotme ekologjike, për t'i gjykuar veprimet tona në ndërlidhjen e ndërndikimit të tyre, si ato prekin jo vetëm familjen, komunitetin apo kombin, por të gjithë humanitetin si të tillë, përsa e konsiderojmë veten pjesë e një familje të madhe, apo qytetarë të botës, siç thoshin stoikët. Është qasja e duhur edhe për problemet klimaterike e ekologjike e ndikimet e tyre globale; aftësia e racionalitetit duhet t'i bëjë njerëzit ta përdorin atë në përfitim jo vetëm të racës njerëzore, por edhe të sferave apo elementëve të tjerë të natyrës ku kjo aftësi mungon, tek kafshët, bimët e mjedisi natyror në përgjithësi. Ne, njerëzit, duhet të adoptojmë rolin e "*natyrës providenciale*" në kujdesin për këta elementë, edhe për shkak të dëmtimeve që tashmë i kemi bërë botës, natyrës, mjedisit. Është pikëpamje që temat e qasjet stoike frymëzojnë, e vlefshme në dhënien e një përgjigjeje të duhur etike dhe intelektuale për krizën mjedisore.

Përfundime

Studimi i qasjes së antikëve lidhur me natyrën është i rëndësishëm jo vetëm për

idetë që ata prodhuan, por edhe sepse vazhdimësia dhe kontakti me të kaluarën ka vlerë konceptualisht dhe parimisht, për të kuptuar më mirë hapësirën tonë të tashme. Studimi ndriçon për të bërë dallimin e njohur ndjeshmëritë; kujtojmë se sa afër, shumë më tepër se ne, ndjeheshin antikët me natyrën, ujin, tokën, zjarrin, ajrin, me kontrastet e saj.

Ideali i natyrës i antikëve frymëzon dhe siguron jo vetëm një kriter në bazë të të cilit gjykojmë këtë *status quo* të situatës së sotme mjedisore, por edhe aftësinë për të njohur dhe dokumentuar në mënyrë kritike kërcënimin ndaj natyrës, ndryshimet komplekse në të cilat po kalon bota natyrore, si kemi arritur në këtë situatë të degradimit mjedisor, duke reflektuar më tepër mbi sensin e përgjegjësisë apo mungesës së përgjegjësisë, të kontrollit apo mungesës së kontrollit, të përshtatjes apo tjetërsimit, të sfidës apo pranimit, të mirënjohjes apo mosmirënjohjes në qëndrimin tonë ndaj natyrës, për t'i shërbyer, në fund të fundit, besimit në mundësitë njerëzore për të ndryshuar radikalisht rrethanat e krizës së sotme. E nëse koncepti i *qëndrueshmërisë* lidhet me sfidat bashkëkohore të ndryshimeve klimatike, energjisë së rinovueshme, konsumit të përgjegjshëm etj., themelet filozofike të tij u shfaqën shekuj më parë në Greqinë e Lashtë, kur filozofët grekë synonin ta kuptonin marrëdhënien midis njeriut dhe natyrës duke vënë theksin te moderimi, përgjegjësia etike dhe ekuilibri ekologjik. Idetë e tyre ofrojnë një kuadër moral dhe intelektual që vazhdon të ketë ndikim në mendimin modern mjedisor

REFERENCAT

Aristotele. 1990. *Opere 6 Metafisica*, Bari: Editori Laterza

Aristoteli. 1978. *Politika*, Prishtinë: Rilindja

Aristoteli. 2011. *Etika e Nikomahut*, Tiranë:

- Kristalina
 Gallo, Luigi. 2018. *Le normative ambientali nel mondo Greco: il caso di Atene*, Hormos: Ricerche di storia antica.
- Herodotus. 2013. *The Histories* transl.by George Rawlinson, Roman Roads Media, LLC
- Hesiod. 1988. *Theogony and Works and Days*, Oxford: Oxford University Press.
- Hippocrates. 1923. *On Airs, Waters, and Places*, W.H.S. Jones, translator, New York: LOEB CLASSICAL LIBRARY.
- Karabatzaki, Helen. 2002. *Environmental Issues in Hellenistic Philosophy*. New York: Lexington Books.
- Platone. 1991. *Tutti Gli Scritti*, Milano: Rusconi
- Platoni. 1999. *Republika*, Tiranë: Phoenix, CEU & Shtëpia e Librit
- Parasokratikët, tekste dhe doksografi*, 2010. përkth. A. Papleka, Tiranë: Botimet Plejad
- Rosetti, Livio. 2002. *Il più antico decreto ecologico a noi noto e il suo contest*, In T. M. ROBINSON e L. WESTRA (eds.), *Thinking about the Environment. Our Debt to the Classical and Medieval Past*, Lanham MD, Lexington Books.
- Stone, Mark. 2017. *Plato, Environmental Sustainability, and Social Justice*. Athens: ATINER'S Conference Paper Series, No: HUM2017-2316
- Vernant, Jean-Pierre. 1995, *Origjina e mendimit grek*, përkth. V.Domi, Tiranë: Shtëpia Botuese DITURIA-CEU
- Yamakawa, Hideya. 2002. *Order, Harmony, and Justice: The Greek conception of the environment*. NY: Lexington Books.

ABSTRACT

Understanding the evolution of human thought concerning the ways in which human–nature relationships have been perceived and transformed over time, helps to identify more clearly the roots of modern environmental awareness. This paper aims to analyze the interest that thinkers and philosophers of antiquity showed on raising questions concerning nature and the human–nature relationship. It examines perceptions, descriptions, and interpretations that reveal the degree of awareness of environmental problems and the emergence of an early form of “ecological sensitivity,” within the broader debate on the character and contribution of antiquity to the history of ecological thought. The paper explores how nature, and particularly the environment, was conceptualized and experienced; whether notions and awareness of “pollution,” “exploitation,” and the “depletion of natural resources” existed; and what forms of human conduct and action aimed at protecting the environment can be identified in antiquity.

Keywords: *nature; ecology; environmental ethics*

NDËRVEPRIMI NDËRMJET INTELIGJENCËS KRIJUESE NJERËZORE DHE STRUKTURËS MUZIKORE NË ISO-POLIFONINË SHQIPTARE. ANALIZË MUZIKOLOGJIKE DHE KULTURORE E KRIJIMTARISË SË LEFTER ÇIPËS

Genita HOXHA

Liceu Artistik Jordan Misja Tiranë

Universiteti i Arteve Tiranë

E-mail: genitahoxha@yahoo.com

PËRMBLEDHJE

Ky studim analizon ndërveprimin midis inteligjencës krijuese njerëzore dhe strukturës muzikore në iso-polifoninë shqiptare, duke u fokusuar në krijimtarinë e Lefter Çipës si një model përfaqësues i kësaj tradite. Kërkimi shqyrton mënyrën se si procesi krijues individual ndërthuret me strukturat kolektive të muzikës tradicionale, duke prodhuar forma të reja shprehjeje pa cenuar identitetin e trashëgimisë kulturore. Përmes një qasjeje muzikologjike dhe kulturore, studimi analizon elementet strukturore të iso-polifonisë, përfshirë linjat vokale, funksionin e “isos” dhe marrëdhënien midis improvizimit dhe rregullit tradicional. Rezultatet tregojnë se krijimtaria e Lefter Çipës përfaqëson një model të balancuar midis inovacionit artistik dhe ruajtjes së strukturës tradicionale. Studimi kontribuon në kuptimin e iso-polifonisë si një sistem dinamik kulturor, ku inteligjenca krijuese funksionon në ndërveprim të vazhdueshëm me trashëgiminë muzikore.

Fjalë kyçe: *iso-polifoni; inteligjenca krijuese; Lefter Çipa; muzikologji; pedagogji muzikore; strukturë muzikore; muzikë tradicionale shqiptare*

Genita HOXHA është pedagoge në fushën e pedagogjisë muzikore në Liceun Artistik “Jordan Misja” në Tiranë dhe pedagoge e ftuar pranë Universitetit të Arteve (UART). Fusha e saj e kërkimit përfshin pedagogjinë muzikore, muzikologjinë dhe studimet mbi muzikën tradicionale shqiptare, me fokus të veçantë në iso-polifoninë shqiptare dhe analizën e strukturave të saj muzikore dhe kulturore.

Hyrje

Iso-polifonia shqiptare përfaqëson një nga format më të veçanta të trashëgimisë muzikore tradicionale në Evropën Juglindore dhe një nga shprehjet më autentike të identitetit kulturor shqiptar. E zhvilluar dhe e transmetuar brez pas brezi përmes traditës gojore, ajo mishëron një sistem kompleks marrëdhëniesh ndërmjet organizimit muzikor, kujtesës kolektive dhe krijimtarisë artistike. Vlera e saj nuk qëndron vetëm në karakteristikat melodike dhe harmonike, por edhe në funksionin shoqëror, historik dhe simbolik që ka ushtruar në jetën e komuniteteve të Shqipërisë së Jugut (Tole, 2015).

Njohja e iso-polifonisë shqiptare në Listën Përfaqësuese të Trashëgimisë Kulturore Jomateriale të Njerëzimit nga UNESCO (2008) përbën një moment të rëndësishëm në afirmimin e saj ndërkombëtar dhe ka nxitur zhvillimin e kërkimeve në fushën e etnomuzikologjisë, antropologjisë kulturore dhe studimeve mbi trashëgiminë jomateriale. Ky status ka thelluar interesin shkencor për mekanizmat që garantojnë vazhdimësinë dhe transformimin e saj në kohë.

Në literaturën shqiptare, iso-polifonia është trajtuar kryesisht nga perspektiva muzikologjike, folklorike dhe historike, duke analizuar strukturën shumëzërësh, tipologjitë rajonale dhe evolucionin e saj në kontekstin e kulturës tradicionale (Tole, 2015). Paralelisht, studimet ndërkombëtare në etnomuzikologji e konceptojnë muzikën tradicionale si një proces dinamik, ku performanca artistike nuk përfaqëson riprodhim mekanik, por një akt krijues që prodhon vazhdimisht kuptime të reja kulturore (Merriam, 1964; Netti, 2015).

Megjithë korpusin e konsiderueshëm të studimeve ekzistuese, mbetet i kufizuar trajtimi i marrëdhënies ndërmjet

inteligjencës krijuese dhe strukturës muzikore në kontekstin e iso-polifonisë shqiptare. Studimet ekzistuese janë përqendruar kryesisht në analizën formale të strukturës shumëzërëse ose në funksionin folklorik të repertorit, ndërsa proceset krijuese që ndërtojnë dhe transformojnë këtë strukturë mbeten relativisht pak të eksploruara. Ky boshllëk teorik justifikon nevojën për një qasje integruese që lidh analizën muzikologjike me teorinë bashkëkohore të kreativitetit.

Nga këndvështrimi i teorisë së kreativitetit, inteligjenca krijuese nuk kufizohet vetëm në prodhimin e risisë, por përfshin aftësinë për të transformuar struktura ekzistuese në forma të reja shprehjeje artistike (Csikszentmihalyi, 1996; Sternberg, 2006). Në muzikën tradicionale, ky proces zhvillohet brenda normave kulturore dhe përmes ndërveprimit të vazhdueshëm me to, duke e bërë krijimtarinë një fenomen kolektiv dhe të institucionalizuar.

Në këtë kontekst, iso-polifonia shqiptare përfaqëson një terren të përshtatshëm për analizimin e ndërveprimit ndërmjet strukturës muzikore dhe krijimtarisë individuale. Figura e Lefter Çipës zë një vend të veçantë në këtë proces, për shkak të kontributit të tij në pasurimin e repertorit polifonik dhe ndërthurjes së poezisë popullore me ndjeshmërinë bashkëkohore artistike. Krijimtaria e tij përbën një rast studimi domethënës për të kuptuar mekanizmat përmes të cilëve tradita muzikore ripërtërihet dhe zhvillohet.

Ky studim synon të analizojë ndërveprimin ndërmjet inteligjencës krijuese dhe strukturës muzikore në iso-polifoninë shqiptare, duke u bazuar në krijimtarinë e Lefter Çipës si rast studimor. Në mënyrë specifike, synohet: (1) të analizohet struktura funksionale e iso-polifonisë shqiptare; (2) të identifikohen mekanizmat krijues në interpretim dhe

procesin kompozicional; (3) të shqyrtohet kontributi i krijimtarisë poetike të Lefter Çipës në zhvillimin estetik të repertorit; dhe (4) të propozohet një model teorik që shpjegon marrëdhënien ndërmjet strukturës muzikore, inteligjencës krijuese dhe trashëgimisë kulturore.

Pyetja kryesore kërkimore është: *Si ndërveprojnë struktura muzikore tradicionale dhe inteligjenca krijuese në procesin e zhvillimit dhe ripërtëritjes së iso-polifonisë shqiptare?*

Nga kjo pyetje rrjedh hipoteza e studimit, sipas së cilës inteligjenca krijuese nuk vepron në kundërshtim me strukturën muzikore tradicionale, por funksionon si mekanizëm qendror përmes të cilit kjo strukturë ruhet, pasurohet dhe përshtatet në kontekste të reja kulturore.

Kontributi shkencor i këtij artikulli qëndron në propozimin e një modeli interpretues që e trajton iso-polifoninë shqiptare si një proces dinamik ku ndërthuren organizimi strukturor, krijimtaria individuale, performanca kolektive dhe kujtesa kulturore. Përmes analizës së krijimtarisë së Lefter Çipës, studimi synon të pasurojë debatin shkencor mbi marrëdhëniet ndërmjet muzikës tradicionale, inteligjencës krijuese dhe trashëgimisë kulturore jomateriale.

Ky studim synon të kontribuojë në zgjerimin e debatit bashkëkohor mbi marrëdhënien ndërmjet kreativitetit, strukturës muzikore dhe trashëgimisë kulturore jomateriale, duke propozuar një model interpretues të aplikueshëm edhe në studimin e traditave të tjera muzikore.

Qëllimi dhe hipoteza e studimit

Qëllimi i këtij studimi është të analizojë marrëdhënien ndërmjet inteligjencës krijuese dhe strukturës muzikore të iso-polifonisë shqiptare, duke e trajtuar krijimtarinë e Lefter Çipës si rast

studimor për të interpretuar mekanizmat e ripërtëritjes artistike të traditës dhe transformimit të saj estetik në kohë.

Pyetja kërkimore: *si manifestohet inteligjenca krijuese në organizimin strukturor të iso-polifonisë shqiptare dhe në ç'masë krijimtaria e Lefter Çipës ka ndikuar në evolucionin estetik të kësaj tradite?*

Për të thelluar analizën kërkimore, studimi udhëhiqet edhe nga pyetjet dytësore:

- Si ndërveprojnë elementet poetike dhe muzikore në krijimtarinë e Lefter Çipës?
- Cilat mekanizma krijues ndikojnë në ripërtëritjen e repertorit të iso-polifonisë shqiptare?
- Si interpretohet marrëdhënia ndërmjet traditës dhe inovacionit në dritën e teorive bashkëkohore të kreativitetit?

Studimi ngre hipotezën se inteligjenca krijuese nuk përfaqëson një element të jashtëm ndaj traditës së iso-polifonisë shqiptare, por një mekanizëm të brendshëm funksional që mundëson ripërtëritjen dhe evolucionin e saj artistik, duke ruajtur njëkohësisht identitetin e saj strukturor dhe estetik.

Iso-polifonia shqiptare si objekt studimi në etnomuzikologji

Iso-polifonia shqiptare përfaqëson një nga format më komplekse të organizimit shumëzërësh në traditat muzikore të Evropës Juglindore dhe një ndër fenomenet më të rëndësishme të studiara në etnomuzikologjinë shqiptare. Kompleksiteti i saj nuk lidhet vetëm me strukturën melodike dhe harmonike të zërave, por edhe me funksionin e saj si mekanizëm i transmetimit të kujtesës kolektive, identitetit kulturor dhe përvojës historike të komuniteteve interpretuese (Tole, 2015).

Në dallim nga format e muzikës së kompozuar individualisht, iso-polifonia zhvillohet brenda një sistemi kolektiv interpretimi, ku krijimtaria individuale dhe normat tradicionale bashkëekzistojnë në një marrëdhënie dinamike. Ky karakter e bën atë objekt studimi ndërdisiplinor, duke përfshirë jo vetëm muzikologjinë, por edhe antropologjinë kulturore, sociologjinë e muzikës dhe studimet mbi trashëgiminë kulturore jomateriale (Merriam, 1964). Sipas qasjes antropologjike ndaj muzikës, muzika nuk duhet kuptuar vetëm si strukturë tingullore, por si sistem kulturor që pasqyron mënyrën se si komunitetet organizojnë jetën shoqërore dhe ndërtojnë identitetin e tyre (Merriam, 1964). Në këtë perspektivë, iso-polifonia nuk është thjesht repertor muzikor, por praktikë kulturore e gjallë që ndërthur komunikimin, kujtesën dhe krijimtarinë.

Nga këndvështrimi i etnomuzikologjisë bashkëkohore, performanca muzikore nuk përfaqëson riprodhim mekanik të një modeli të trashëguar, por një proces dinamik interpretimi, në të cilin tradita riprodhohet dhe transformohet njëkohësisht (Nettl, 2015). Në rastin e iso-polifonisë shqiptare, ky proces shfaqet në bashkëveprimin ndërmjet strukturës së qëndrueshme dhe elementeve të improvizimit interpretativ.

Studimet e Vasil Tolet theksojnë se sistemi polifonik shqiptar funksionon mbi role të përcaktuara strukturore, ku secili zë kontribuon në ndërtimin e tërësisë muzikore (Tole, 2015). Ky raport ndërmjet disiplinës strukturore dhe fleksibilitetit interpretativ përbën një nga tiparet themelore të kësaj tradite.

Qasja metodologjike

Ky studim mbështetet në një qasje kërkimore cilësore (qualitative research), e cila është e përshtatshme për analizimin

e fenomeneve artistike, kulturore dhe muzikologjike që nuk mund të reduktohen në tregues sasiorë. Qasja cilësore synon të kuptojë kuptimet, proceset dhe marrëdhëniet që ndërtojnë një fenomen në kontekstin e tij natyror, duke privilegjuar interpretimin dhe analizën e përmbajtjes mbi matjen statistikore (Creswell & Creswell, 2018). Në këtë studim, analiza e marrëdhënies ndërmjet inteligjencës krijuese dhe strukturës muzikore të iso-polifonisë shqiptare kërkon interpretimin e ndërthurur të elementeve muzikore, poetike dhe kulturore në kontekstin e tyre historik dhe social. Për këtë arsye, qëllimi nuk është testimi statistikor i hipotezave, por interpretimi i mekanizmave që lidhin strukturën muzikore me proceset krijuese.

Qasja cilësore mundëson gjithashtu trajtimin e krijimtarisë artistike si një proces kompleks ku ndërthuren dimensionet estetike, emocionale dhe kulturore, në përputhje me qasjet bashkëkohore të etnomuzikologjisë që e konceptojnë muzikën si praktikë kulturore (Merriam, 1964; Nettl, 2015).

Studimi është ndërtuar mbi modelin e studimit të rastit (case study), duke marrë si rast analitik krijimtarinë e Lefter Çipës. Sipas Yin (2018), studimi i rastit është i përshtatshëm kur synohet analiza e thelluar e një fenomeni bashkëkohor në kontekstin e tij real, veçanërisht kur kufijtë ndërmjet fenomenit dhe mjedisit janë të ndërthurur. Përzgjedhja e Lefter Çipës si rast studimor bazohet në rëndësinë e tij si autor përfaqësues në zhvillimin bashkëkohor të repertorit të iso-polifonisë shqiptare. Krijimtaria e tij përbën një pikë ndërthurjeje ndërmjet traditës gojore dhe individualitetit artistik, duke e bërë atë një rast të përshtatshëm për analizën e inteligjencës krijuese në muzikën tradicionale.

Ky dizajn mundëson analizën në

thellësi të mekanizmave të brendshëm të fenomenit dhe shmang përgjithësimet e pajustificuara, duke u fokusuar në proceset krijuese dhe strukturale.

Të dhënat janë mbledhur përmes analizës së burimeve dokumentare dhe muzikore, duke kombinuar materiale teorike, arkivore dhe artistike.

Burimet kryesore përfshijnë:

- literaturën muzikologjike dhe etnomuzikologjike shqiptare dhe ndërkombëtare;
- studimet mbi kreativitetin dhe trashëgiminë kulturore jomateriale;
- dokumentet zyrtare të UNESCO-s mbi iso-polifoninë shqiptare;
- botimet e Akademisë së Shkencave të Shqipërisë;
- tekstet poetike të këngëve të Lefter Çipës;
- regjistrime audio dhe video të interpretimit polifonik;
- materiale arkivore dhe folklorike të publikuara.

Përdorimi i burimeve të shumëllojshme mundëson triangulimin e të dhënave, duke rritur besueshmërinë dhe vlefshmërinë e analizës (Creswell & Creswell, 2018).

Metodat e analizës

Analiza e të dhënave bazohet në një kombinim metodash cilësore, si:

Analiza muzikologjike

Kjo metodë përdoret për të shqyrtuar strukturën funksionale të iso-polifonisë shqiptare, duke analizuar rolet e marrësit, kthyesit, hedhësit dhe iso-s, si dhe marrëdhëniet harmonike dhe funksionale ndërmjet tyre. Qëllimi është të identifikohen mekanizmat që balancojnë disiplinën strukturore me lirinë interpretuese.

Analiza e përmbajtjes

Analiza e përmbajtjes fokusohet në tekstet poetike të Lefter Çipës, duke analizuar:

- figuracionin poetik;
- simbolikën kulturore;
- metaforat;
- motivet tematike;
- marrëdhënien tekst–muzikë.

Kjo metodë ndihmon në identifikimin e elementeve krijuese që formësojnë dimensionin poetik të repertorit.

Analiza interpretative

Analiza interpretative shqyrton mënyrën se si inteligjenca krijuese manifestohet në performancën muzikore, duke përfshirë dimensionet emocionale, estetike dhe komunikuese të interpretimit.

Kombinimi i këtyre metodave mundëson një analizë shumëdimensionale të fenomenit të studiuar.

Besueshmëria dhe vlefshmëria e studimit

Në kërkimin cilësor, besueshmëria lidhet me transparencën metodologjike dhe koherencën e interpretimit (Lincoln & Guba, 1985). Për këtë arsye, studimi përdor triangulimin e burimeve dhe metodave si strategji kryesore për rritjen e vlefshmërisë.

Besueshmëria është forcuar përmes:

- përdorimit të literaturës shkencore relevante kombëtare dhe ndërkombëtare;
- triangulimit të burimeve muzikore, teorike dhe dokumentare;
- analizës sistematike të repertorit të Lefter Çipës;
- krahasimit me teoritë bashkëkohore të etnomuzikologjisë dhe kreativitetit. Vlefshmëria e studimit mbështetet në koherencën ndërmjet pyetjes kërkimore, objektivave, metodologjisë dhe analizës empirike.

Struktura muzikore e iso-polifonisë shqiptare si sistem funksional

Iso-polifonia shqiptare përfaqëson një sistem muzikor kompleks të ndërtuar mbi ndërveprimin funksional të disa linjave vokale që formojnë një organizëm të vetëm artistik. Ndryshe nga format monodike të këngës tradicionale, ku ekspresiviteti përqendrohet te një interpretues i vetëm, në iso-polifoni kuptimi muzikor lind nga marrëdhënia ndërmjet zërave dhe nga ndërveprimi i tyre në kohë reale (Tole, 2015). Struktura polifonike bazohet në katër funksione kryesore: marrësi, kthyesi, hedhësi dhe iso-ja. Këto role nuk përbëjnë një ndarje statike funksionesh, por një sistem dinamik ndërveprimi, ku çdo zë kontribuon në ndërtimin e tërësisë muzikore gjatë performancës.

Nga këndvështrimi i teorisë së sistemeve muzikore, iso-polifonia mund të kuptohet si një strukturë me karakteristika emergjente, ku cilësia estetike e performancës nuk buron nga elementët individualë, por nga mënyra e ndërveprimit të tyre. Kjo qasje përpunohet me konceptin e performancës si proces negociimi ndërmjet rregullave tradicionale dhe krijimtarisë interpretuese (Nettl, 2015).

Iso-polifonia shqiptare karakterizohet nga bashkëjetesa ndërmjet disiplinës strukturore dhe lirisë interpretuese. Megjithatë sistemi duket i rregulluar në mënyrë të fortë, krijimtaria zhvillohet pikërisht brenda kufijve të tij.

Interpretuesit nuk riprodhojnë forma identike, por krijojnë variacione në ornamentikë, dinamikë, frazim dhe artikulum, në varësi të kontekstit performativ dhe ndërveprimit grupor. Kjo fleksibilitet interpretues përbën një formë të inteligjencës krijuese të institucionalizuar (Csikszentmihalyi, 1996). Ky mekanizëm shpjegon

qëndrueshmërinë historike të traditës: ajo nuk mbijeton përmes konservimit statik, por përmes transformimit të kontrolluar.

Iso-polifonia shqiptare nuk bazohet në harmoninë funksionale perëndimore, por në një logjikë të veçantë të ndërveprimit të zërave. Koherenca muzikore lind nga ekuilibri ndërmjet lëvizjes melodike individuale dhe stabilitetit kolektiv tonal (Tole, 2015).

Sistemi funksionon si një strukturë adaptuese, ku çdo interpretues reagon ndaj sinjaleve akustike të grupit në kohë reale. Kjo kërkon jo vetëm aftësi vokale, por edhe perceptim të zhvilluar auditiv dhe koordinim kolektiv. Variacioni interpretues është pjesë integrale e sistemit: çdo performancë përfaqëson një version unik të së njëjtës strukturë muzikore, pa e cenuar identitetin e saj.

Improvizimi si manifestim i inteligjencës krijuese

Improvizimi në iso-polifoni nuk përfaqëson krijim të lirë jashtë rregullave, por transformim të materialit tradicional brenda kufijve strukturalë të tij. Ai është një proces i kontrolluar krijues, i integruar në logjikën e traditës.

Sipas Csikszentmihalyi (1996), krijimtaria lind nga ndërveprimi ndërmjet individit, domenit dhe komunitetit. Në këtë kuptim, çdo risi interpretuese duhet të jetë e pranueshme nga sistemi kulturor për t'u integruar në traditë.

Improvizimi shfaqet në nivelin e ornamentikës, dinamikës emocionale dhe koordinimit interpretues, duke kërkuar fleksibilitet njohës, ndjeshmëri estetike dhe kujtesë muzikore të zhvilluar.

Variacionet rajonale të iso-polifonisë shqiptare

Iso-polifonia shqiptare shfaq diversitet të theksuar rajonal, ku parimet strukturore

mbeten të përbashkëta, por realizimi estetik ndryshon sipas zonave.

Në Labëri, interpretimi karakterizohet nga intensiteti i lartë emocional dhe strukturë dramatike e dialogut vokal.

Në Himarë, dominon një stil më lirik dhe fleksibil melodik, i lidhur ngushtë me traditën poetike (konteksti ku zhvillohet edhe krijimtaria e Lefter Çipës).

Në Toskëri, struktura është më e balancuar dhe simetrike, me stabilitet më të madh tonal.

Këto variante nuk përfaqësojnë ndarje të sistemit, por shprehje të ndryshme të së njëjtës traditë muzikore.

Diskutimi, përfundimet dhe rekomandimet

Ndryshe nga studimet ekzistuese, të cilat janë përqendruar kryesisht në përshkrimin historik të iso-polifonisë ose në analizën e roleve vokale, ky studim propozon një qasje integruese që ndërthur etnomuzikologjinë, teorinë e kreativitetit dhe studimet mbi trashëgiminë kulturore jomateriale.

Kontributi origjinal i këtij studimi qëndron në formulimin e një modeli interpretues ndërdisiplinor që integron etnomuzikologjinë, teoritë bashkëkohore të kreativitetit dhe studimet mbi trashëgiminë kulturore jomateriale për të shpjeguar marrëdhënien ndërmjet inteligjencës krijuese dhe strukturës muzikore në iso-polifoninë shqiptare. Ndryshe nga qasjet ekzistuese, të cilat janë përqendruar kryesisht në analizën historike, folklorike ose strukturore të repertorit polifonik, ky studim argumenton se inteligjenca krijuese nuk përbën një faktor të jashtëm ndaj traditës, por një mekanizëm funksional të brendshëm që mundëson ruajtjen, ripërtëritjen dhe evolucionin estetik të saj.

Nëpërmjet analizës së krijimtarisë së Lefter Çipës si rast studimor, artikulli

demonstron se ndërveprimi ndërmjet poetikës, strukturës muzikore dhe performancës kolektive përfaqëson një proces dinamik, përmes të cilit tradita jo vetëm transmetohet, por edhe rikrijohet në mënyrë të vazhdueshme. Në këtë mënyrë, studimi ofron një perspektivë të re teorike për interpretimin e iso-polifonisë shqiptare dhe propozon një model analitik që mund të shërbejë si bazë për kërkime të mëtejshme mbi krijimtarinë në muzikën tradicionale dhe mbi proceset e evolucionit të trashëgimisë kulturore jomateriale.

Studimi argumenton se krijimtaria e Lefter Çipës përfaqëson një rast paradigmatic të ndërveprimit ndërmjet inteligjencës krijuese dhe strukturës muzikore në iso-polifoninë shqiptare. Analiza tregon se ai arriti të ruajë tiparet themelore strukturore dhe estetike të kësaj tradite, duke zgjeruar njëkohësisht potencialin e saj shprehës dhe komunikues përmes një poetike origjinale dhe një organizimi të kujdesshëm të marrëdhënies ndërmjet tekstit dhe muzikës. Në këtë këndvështrim, studimi ofron një perspektivë të re për interpretimin e marrëdhënies ndërmjet traditës dhe inovacionit në muzikën tradicionale shqiptare, duke krijuar një bazë teorike dhe metodologjike për kërkime të mëtejshme krahasuese në fushën e etnomuzikologjisë.

Analiza e zhvilluar në këtë studim demonstroi se iso-polifonia shqiptare përfaqëson një sistem muzikor kompleks, në të cilin bashkëveprojnë struktura muzikore, poetika tradicionale dhe inteligjenca krijuese e interpretuesve dhe krijuesve. Ndryshe nga qasjet që e trajtojnë këtë traditë kryesisht si një formë të trashëgimisë folklorike, rezultatet e këtij studimi argumentojnë se vitaliteti i saj buron nga aftësia për të integruar krijimtarinë individuale brenda normave kolektive të komunitetit.

Analiza muzikologjike tregoi se organizimi funksional i roleve vokale – marrësi, kthyesi, hedhësi dhe iso-ja – nuk përfaqëson vetëm një ndarje teknike të detyrave interpretative, por një mekanizëm komunikimi artistik që mundëson krijimin e një strukture dinamike dhe të ekuilibruar. Në këtë sistem, secili interpretues kontribuon në ndërtimin e rezultatit estetik përmes ndërveprimit të vazhdueshëm me zërat e tjerë. Ky përfundim është në përputhje me qasjen e Merriam (1964), sipas së cilës muzika duhet kuptuar si proces kulturor dhe social, dhe jo vetëm si organizim tingullor.

Studimi evidentoi gjithashtu se krijimtaria e Lefter Çipës përfaqëson një model të avancuar të ndërveprimit ndërmjet traditës dhe inovacionit. Analiza e poetikës së tij tregoi se figuracioni, simbolika dhe organizimi ritmik i teksteve janë ndërtuar në funksion të performancës shumëzërëshe. Kjo dëshmon një njohje të thellë të mekanizmave të funksionimit të iso-polifonisë dhe një aftësi të veçantë për të harmonizuar dimensionin letrar me atë muzikor.

Një tjetër gjetje me rëndësi është se inteligjenca krijuese nuk shfaqet si një faktor që cenon traditën, por si mekanizëm që garanton vazhdimësinë dhe ripërtëritjen e saj. Kjo përputhet me konceptin e UNESCO-s (2003, 2008), sipas të cilit trashëgimia kulturore jomateriale nuk ruhet përmes riprodhimit mekanik, por përmes transmetimit dhe rikrijimit të vazhdueshëm nga komunitetet.

Nga ky këndvështrim, krijimtaria e Lefter Çipës mund të interpretohet si një formë e inteligjencës kulturore, ku kujtesa kolektive, përvoja artistike dhe ndjeshmëria poetike bashkëveprojnë për të krijuar një repertor që ruan identitetin tradicional dhe njëkohësisht i përgjigjet nevojave estetike të kohës.

Ky studim fokusohet në krijimtarinë e Lefter Çipës dhe nuk synon të përgjithësojë rezultatet për të gjithë repertorin e iso-polifonisë shqiptare.

Rezultatet e këtij studimi hapin disa drejtime të rëndësishme për kërkimet e ardhshme.

Së pari, do të ishte me interes zhvillimi i studimeve krahasuese ndërmjet krijimtarisë së Lefter Çipës dhe autorëve të tjerë të rëndësishëm të repertorit polifonik shqiptar, me qëllim identifikimin e modeleve të përbashkëta dhe të veçorive individuale të procesit krijues.

Së dyti, rekomandohet realizimi i studimeve etnografike që përfshijnë vëzhgime në terren dhe intervista me interpretues, dirigjentë dhe bartës të traditës, për të analizuar mënyrën se si repertori krijues transmetohet dhe transformohet në praktikën bashkëkohore.

Së treti, kërkimet e ardhshme mund të integrojnë metoda të analizës digjitale të tingullit, analiza akustike dhe modele të inteligjencës artificiale për të studiuar më në detaje organizimin melodik dhe harmonik të iso-polifonisë shqiptare.

Së fundi, një drejtim me rëndësi të veçantë është analiza krahasuese e iso-polifonisë shqiptare me tradita të tjera polifonike të rajonit mesdhetar dhe ballkanik, me qëllim identifikimin e tipareve universale dhe specifike të kësaj forme të trashëgimisë kulturore.

Implikimet për kërkimet e ardhshme

Modeli teorik i propozuar në këtë studim krijon mundësi për zgjerimin e kërkimeve në disa drejtime. Së pari, ai mund të aplikohet në analizën e krijimtarisë së autorëve të tjerë të iso-polifonisë shqiptare, duke mundësuar krahasimin e mënyrave se si inteligjenca krijuese ndërvepron

me strukturën muzikore në kontekste të ndryshme artistike dhe rajonale. Së dyti, modeli mund të shërbejë si bazë për studime krahasuese me tradita të tjera polifonike të Ballkanit dhe më gjerë, me synimin për të identifikuar elementet universale dhe specifike të marrëdhënies ndërmjet krijimtarisë individuale dhe normave kolektive të performancës muzikore. Gjithashtu, integrimi i kësaj qasjeje me analiza të performancës, studime të perceptimit muzikor dhe kërkime mbi transmetimin ndërbrezor të trashëgimisë kulturore jomateriale mund të kontribuojë në zhvillimin e modeleve më gjithëpërfshirëse për interpretimin e proceseve krijuese në muzikën tradicionale. Në këtë këndvështrim, rezultatet e këtij studimi nuk kufizohen vetëm në interpretimin e krijimtarisë së Lefter Çipës, por ofrojnë një bazë konceptuale dhe metodologjike për zhvillimin e kërkimeve të ardhshme në etnomuzikologji dhe në studimet ndërdisiplinore mbi krijimtarinë muzikore dhe trashëgiminë kulturore.

Ky studim arriti të demonstrojë se marrëdhënia ndërmjet inteligjencës krijuese dhe strukturës muzikore përbën një nga mekanizmat themelorë të funksionimit

dhe evolucionit të iso-polifonisë shqiptare. Analiza tregoi se organizimi shumëzërësh nuk është një sistem statik rregullash, por një strukturë dinamike që krijon hapësirë për interpretim, improvizim dhe zhvillim artistik, duke ruajtur njëkohësisht identitetin tradicional.

Krijimtaria e Lefter Çipës u analizua si një shembull paradigmatic i këtij procesi. Përmes një poetike të pasur, një ndjeshmërie të lartë estetike dhe një kuptimi të thellë të strukturës muzikore të iso-polifonisë, ai arriti të ndërtojë një repertor që ruan vazhdimësinë e traditës dhe njëkohësisht zgjeron potencialin e saj shprehës. Kjo e bën veprën e tij një pikë referimi në evolucionin bashkëkohor të iso-polifonisë shqiptare.

Kontributi kryesor i këtij studimi qëndron në formulimin e një modeli teorik ku inteligjenca krijuese konceptohet si pjesë përbërëse e strukturës funksionale të iso-polifonisë dhe si faktor vendimtar në ripërtëritjen e trashëgimisë kulturore jomateriale. Ky model ofron një perspektivë të re për studimin e muzikës tradicionale shqiptare dhe krijon bazën për zhvillimin e kërkimeve të ardhshme ndërdisiplinore.

REFERENCAT

- Creswell, J. W., & Creswell, J. D. (2018). *Research Design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches* (5th ed.). Sage.
- Csikszentmihalyi, M. (1996). *Creativity: Flow and the Psychology of Discovery and Invention*. HarperCollins.
- Merriam, A. P. (1964). *The Anthropology of Music*. Northwestern University Press.
- Nettl, B. (2015). *The Study of Ethnomusicology* (3rd ed.). University of Illinois Press.
- Sternberg, R. J. (2006). *The Nature of Creativity*. Cambridge University Press.
- Tole, V. (2000). *Muzika popullore shqiptare: Polifonia labe*. Tiranë: Akademia e Shkencave e Shqipërisë.
- Tole, V. (2015). *Iso-Polifonia shqiptare*. Tiranë: Akademia e Shkencave e Shqipërisë.
- Yin, R. K. (2018). *Case Study Research and Applications* (6th ed.). Sage.

ABSTRACT

This study analyzes the interaction between human creative intelligence and musical structure in Albanian iso-polyphony, focusing on the work of Lefter Çipa as a representative model of this tradition. The research examines how individual creative processes intertwine with the collective structures of traditional music, producing new forms of expression without compromising the identity of cultural heritage. Through a musicological and cultural approach, the study analyzes the structural elements of iso-polyphony, including vocal lines, the function of the “iso,” and the relationship between improvisation and traditional rules. The findings indicate that Lefter Çipa’s creativity represents a balanced model of artistic innovation and the preservation of traditional structures. The study contributes to understanding iso-polyphony as a dynamic cultural system in which creative intelligence continuously interacts with musical heritage.

Keywords: *iso-polyphony; creative intelligence; Lefter Çipa; musicology; music pedagogy; musical structure; Albanian traditional music*

AKTIVITETI FIZIK DHE MIRËQENIA SUBJEKTIVE E FËMIJËVE NË SHQIPËRI: ROLI I PRIVIMIT MATERIAL

Migena KAPLLANAJ

Universiteti i Tiranës

E-mail: kapllanaj.migena@gmail.com

Bernard ZENELI

Rrjeti Akademik Shqiptar

E-mail: zenelibernard@gmail.com

PËRMBLEDHJE

Aktiviteti fizik (AF) konsiderohet një faktor i rëndësishëm mbrojtës për mirëqenien subjektive (MQS) të nxënësve dhe, njëherësh, një çështje e rëndësishme e menaxhimit të institucionit arsimor. Ky studim synon të përshkruajë dallimet socio-demografike në aktivitetin fizik dhe të vlerësojë kontributin e tij në shpjegimin e mirëqenies subjektive, pasi kontrollohet efekti i privimit material dhe faktorëve të tjerë demografikë. Të dhënat u morën nga vala e tretë e International Survey of Children's Well-Being (ISCWeB – Children's Worlds), e zhvilluar në Shqipëri gjatë viteve 2016–2017, me një kampion përfaqësues prej 2,345 fëmijësh të moshës 10 dhe 12 vjeç. Mirëqenia subjektive u operacionalizua përmes një indeksi të përbërë nga kënaqësia me jetën, afektiviteti pozitiv dhe afektiviteti negativ, ndërsa aktiviteti fizik u mat përmes frekuencës së pjesëmarrjes në sport dhe lojës jashtë shtëpisë. Rezultatet treguan se djemtë, nxënësit 12 vjeçare (e klasës së gjashtë) dhe fëmijët me më pak privim material raportuan nivele më të larta të aktivitetit fizik. Aktiviteti fizik u shoqërua pozitivisht me mirëqenien subjektive ($r = .171, p < .001$). Regresioni linear hierarkik tregoi se burimet materiale përfaqësonin parashikuesin më të fortë të mirëqenies subjektive ($\Delta R^2 = .071$), ndërsa aktiviteti fizik ($\Delta R^2 = .010$) dhe disponueshmëria e pajisjeve sportive ($\Delta R^2 = .005$) dhanë kontribute shtesë dhe të pavarura. Modeli përfundimtar shpjegoi 9.7% të variancës së mirëqenies subjektive. Gjetjet theksojnë rëndësinë e reduktimit të privimit material dhe zgjerimit të mundësive për aktivitet fizik si komponentë plotësues për promovimin e

mirëqenies së fëmijëve. Së fundi, nga ky studim rezultojnë disa përfundime të lidhura me menaxhimin e shkollës, për ta zhvendosur theksin nga “sa sport bëjnë nxënësit” në: “si e menaxhon shkolla aktivitetin fizik si burim për shëndetin, mirëqenien, socializimin dhe suksesin e nxënësve”.

Fjalë kyçe: *aktiviteti fizik; menaxhim i shkollës, mirëqenia subjektive; privimi material; Children's Worlds (ISCWeB).*

Migena KAPLLANAJ është studiuese dhe pedagoge në Universitetin e Tiranës, me përvojë në kërkimin social, politikat arsimore dhe analizën e të dhënave. Interesat e saj kërkimore përfshijnë mirëqenien subjektive të fëmijëve, pabarazitë sociale dhe ndikimin e mjedisit shkollor në zhvillimin e tyre. Ajo ka kontribuar në studime dhe raporte kombëtare e ndërkombëtare mbi fëmijët, arsimin dhe politikat sociale.

Bernard ZENELI është ekspert i politikave publike dhe zhvillimit të kapaciteteve me mbi 30 vjet përvojë në Shqipëri, Kosovë, Ballkanin Perëndimor dhe SHBA. Studiues Fulbright dhe ish-drejtuës akademik, ai ka udhëhequr politika për rininë, fëmijët dhe arsimin dhe ka kryer vlerësime për BE-në, UNICEF, UNDP dhe organizata ndërkombëtare.

Hyrje

Mirëqenia subjektive (MQS) konsiderohet një nga treguesit më të rëndësishëm të cilësisë së jetës, zhvillimit pozitiv dhe realizimit të të drejtave të fëmijëve (Ben-Arieh, 2008; Casas, 2011). Ndryshe nga treguesit objektivë të mirëqenies, ajo pasqyron mënyrën se si vetë fëmijët e perceptojnë dhe e vlerësojnë jetën e tyre, duke reflektuar perspektivën e tyre mbi përvojat e përditshme dhe cilësinë e jetës (Ben-Arieh et al., 2014). Në përputhje me përkufizimin klasik të Diener (1984), mirëqenia subjektive përfshin si komponentin njohës të vlerësimit të jetës, ashtu edhe komponentin afektiv, i cili përfshin përjetimin e emocioneve pozitive dhe negative. Modeli tripalësh i mirëqenies subjektive, i përbërë nga kënaqësia me jetën, afektiviteti pozitiv dhe negativ, është mbështetur gjerësisht nga literatura teorike dhe empirike (Busseri & Sadava, 2011) dhe është konfirmuar në studime ndërkulturore me fëmijë dhe adoleshentë (Jovanović et al., 2024; Savahl et al., 2021).

Interesi për studimin e mirëqenies subjektive të fëmijëve është rritur ndjeshëm gjatë dy dekadave të fundit,

duke u shoqëruar me zhvillimin e nismave ndërkombëtare që vendosin në qendër zërin dhe perspektivën e vetë fëmijëve. Një nga projektet më të rëndësishme në këtë drejtim është International Survey of Children's Well-Being (ISCWeB – Children's Worlds), i cili është zbatuar në më shumë se 35 vende dhe ka ofruar evidencë të gjerë mbi faktorët individualë, familjarë dhe shoqërorë që ndikojnë në mirëqenien subjektive të fëmijëve (Ben-Arieh et al., 2014; Rees et al., 2016). Studimet e këtij studimi kanë treguar vazhdimisht se mirëqenia subjektive nuk përcaktohet vetëm nga karakteristikat individuale të fëmijëve, por ndikohet në mënyrë të konsiderueshme edhe nga cilësia e marrëdhënieve sociale, mjedisi shkollor dhe kushtet socio-ekonomike në të cilat ata jetojnë (Casas & González-Carrasco, 2021).

Ndër faktorët që lidhen në mënyrë të qëndrueshme me mirëqenien subjektive të fëmijëve, aktiviteti fizik ka marrë një vëmendje të veçantë në literaturën ndërkombëtare. Përveç rolit të tij të njohur në përmirësimin e shëndetit fizik, aktiviteti fizik kontribuon në zhvillimin emocional, social dhe psikologjik të fëmijëve, duke u shoqëruar me nivele më të larta të kënaqësisë me jetën, emocione

më pozitive dhe simptoma më të ulëta të ankthit dhe depresionit. Meta-analizat dhe rishikimet sistematike raportojnë në mënyrë të qëndrueshme një lidhje pozitive ndërmjet aktivitetit fizik dhe mirëqenies subjektive, si në popullatën e përgjithshme ashtu edhe tek fëmijët dhe adoleshentët (Buecker et al., 2021; Hale et al., 2023; Li et al., 2022). Megjithatë, madhësia e këtij efekti ndryshon në varësi të karakteristikave individuale dhe kontekstit social në të cilin jetojnë fëmijët.

Mekanizmi teorik që shpjegon këtë marrëdhënie mbështetet kryesisht në Teorinë e Vetëpërcaktimit (Self-Determination Theory, SDT) (Deci & Ryan, 2000; Ryan & Deci, 2017). Sipas kësaj teorie, aktiviteti fizik krijon mundësi për të përmbushur tre nevoja bazë psikologjike, kompetencën, autonominë dhe lidhjen me të tjerët, të cilat nxisin motivimin e brendshëm dhe përmirësojnë mirëqenien emocionale (Vansteenkiste et al., 2020). Përmes pjesëmarrjes në sporte dhe aktivitete rikrijuese, fëmijët zhvillojnë aftësi, ndërtojnë marrëdhënie sociale dhe përjetojnë ndjenjën e suksesit dhe përkatësisë, procese që kontribuojnë drejtpërdrejt në mirëqenien subjektive. Megjithatë, mundësia për të përfituar nga këto mekanizma varet edhe nga burimet materiale dhe mundësitë reale që kanë fëmijët për t'u angazhuar në aktivitet fizik.

Në këtë drejtim, literatura tregon se kushtet socio-ekonomike përbëjnë një nga përcaktuesit më të rëndësishëm të mirëqenies subjektive të fëmijëve. Fëmijët që rriten në familje me privim material raportojnë nivele më të ulëta të kënaqësisë me jetën dhe mirëqenies subjektive, ndërsa kanë edhe më pak mundësi për të marrë pjesë në aktivitete sportive për shkak të kufizimeve në burime dhe akses (Casas & González-Carrasco, 2021; Main, 2019; Larrinaga-Undabarrena et al., 2023).

Studimet tregojnë se pabarazitë ekonomike shoqërohen me dallime të konsiderueshme në mirëqenien e fëmijëve, edhe në vendet me nivele të larta zhvillimi ekonomik (UNICEF Innocenti, 2020). Në mënyrë të ngjashme, studimet europiane tregojnë se pjesëmarrja në sporte të organizuara është dukshëm më e ulët tek fëmijët që jetojnë në familje me burime të kufizuara, për shkak të kostove që lidhen me pajisjet sportive, transportin dhe tarifat e pjesëmarrjes (Larrinaga-Undabarrena et al., 2023). Këto evidenca sugjerojnë se privimi material mund të ndikojë në mirëqenien subjektive si drejtpërdrejt, ashtu edhe tërthorazi, duke kufizuar mundësitë për aktivitet fizik dhe pjesëmarrje sociale.

Në Shqipëri, niveli i aktivitetit fizik tek fëmijët dhe adoleshentët mbetet nën rekomandimet e Organizatës Botërore të Shëndetësisë, ndërsa evidenca sugjeron se faktorët socio-ekonomikë dhe demografikë ndikojnë në mundësitë për pjesëmarrje në aktivitet fizik (World Health Organization, 2022; Qirjako et al., 2022; Refatllari et al., 2025). Megjithatë, deri më sot mungojnë studime përfaqësuese në nivel kombëtar që të analizojnë në mënyrë të integruar marrëdhënien ndërmjet aktivitetit fizik, privimit material dhe mirëqenies subjektive të fëmijëve. Për pasojë, mbetet e paqartë nëse aktiviteti fizik vazhdon të kontribuojë në mirëqenien subjektive edhe pasi merren në konsideratë pabarazitë socio-ekonomike dhe faktorët e tjerë demografikë.

Për të adresuar këtë boshllëk, studimi përdor të dhënat e fëmijëve shqiptarë të mbledhura në kuadër të valës së tretë të International Survey of Children's Well-Being (ISCWeB – Children's Worlds), gjatë viteve 2016-2017. Objektivat kryesore të studimit janë: (1) të përshkruajë ndryshimet në frekuencën e aktivitetit fizik sipas gjinisë, klasës, vendbanimit, statusit të aftësisë së kufizuar dhe nivelit të privimit

material; dhe (2) të vlerësojë kontributin relativ të faktorëve demografikë, privimit material, disponueshmërisë së pajisjeve sportive dhe aktivitetit fizik në shpjegimin e mirëqenies subjektive.

Metodologjia

Dizajni i studimit dhe aspektet etike

Studimi përdor një dizajn transversal (*cross-sectional*) për të analizuar marrëdhënien ndërmjet aktivitetit fizik, privimit material dhe mirëqenies subjektive tek fëmijët e arsimit fillor në Shqipëri.

Të dhënat e përdorura janë të dhënat e mbledhura me fëmijët 10 dhe 12 vjeç që ndjekin shkollën në Shqipëri të mbledhura në kuadër të valës së tretë të International Survey of Children's Well-Being (ISCWeB – Children's Worlds), gjatë viteve 2016-2017. ISCWeB është një studim ndërkombëtar kërkimor që përdor instrumente dhe procedura të standardizuara për matjen e mirëqenies subjektive të fëmijëve (Rees et al., 2016).

Studimi u zhvillua në përputhje me standardet etike për kërkimin shkencor me fëmijë dhe mori miratimin e Ministrisë së Arsimit dhe Sportit të Republikës së Shqipërisë. Përpara administrimit të pyetësorëve u sigurua pëlqimi me shkrim i prindërve ose kujdestarëve ligjorë, si dhe pëlqimi verbal i fëmijëve për pjesëmarrje. Të gjitha të dhënat u mbledhën në mënyrë anonime dhe u trajtuan në mënyrë konfidenciale (Kapllanaj et. al 2020).

Pjesëmarrësit dhe procedura

Kampionimi u realizua përmes një skeme të shtresëzuar me grupe (*stratified cluster sampling*), bazuar në 12 qarqet administrative të Shqipërisë, zonën e banimit (urbane/rurale) dhe llojin e shkollës (publike/private). Brenda secilës shkollë të përzgjedhur u zgjodh rastësisht

një klasë e katërt dhe një klasë e gjashtë.

Pyetësorët u administruan gjatë orarit mësimor nga asistentë kërkimi të trajnuar, duke ndjekur procedurat standard të parashikuara për mbledhjen e të dhënave nga ekipi kombëtar i projektit. Norma e përgjigjes në nivel shkolle ishte mbi 92%.

Kampioni përfundimtar përfshiu 2,345 fëmijë, prej të cilëve 1,182 (50.4%) ishin nxënës të klasës së katërt dhe 1,163 (49.6%) të klasës së gjashtë. Moshë mesatare ishte 10.75 vjeç ($SD = 1.12$). Djemtë përbënin 50.6% të kampionit ($n = 1,186$), ndërsa 50.5% e pjesëmarrësve banonin në zona urbane ($n = 1,185$). Gjithsej 126 fëmijë (5.4%) raportuan se kishin një aftësi të kufizuar.

Përqindja e të dhënave të munguara varioi nga 0.2% deri në 6.6%. Analizat statistikore u kryen duke përdorur metodën e përjashtimit sipas rasteve të plota (*listwise deletion*).

Matjet

Të gjitha instrumentet e përdorura janë pjesë e pyetësorit të standardizuar të International Survey of Children's Well-Being (ISCWeB). Versioni shqip u përkthye dhe u përshtat sipas procedurave metodologjike të projektit, duke ruajtur strukturën dhe përbajtjen e instrumenteve origjinale (Rees et al., 2016).

Mirëqenia subjektive

Mirëqenia subjektive u operacionalizua sipas modelit tripalësh të Diener-it (1984), duke përfshirë kënaqësinë me jetën, afektivitetin pozitiv dhe afektivitetin negativ.

Kënaqësia me jetën u mat me shkallën Kënaqësia e përgjithshme me jetën "Overall Life Satisfaction (OLS-6)", e përbërë nga gjashtë pohime të vlerësuara në një shkallë nga 0 në 10. Instrumenti paraqiti konsistencë të lartë të brendshme ($Cronbach's \alpha = .854$; $N = 2,338$).

Afektiviteti pozitiv u llogarit si mesatarja e tre emocioneve pozitive (lumturia, qetësia dhe energjia), ndërsa afektiviteti negativ si mesatarja e tre emocioneve negative (trishtimi, stresi dhe mërzia), të vlerësuara në të njëjtën shkallë. Konsistenca e brendshme ishte $\alpha = .518$ për afektivitetin pozitiv dhe $\alpha = .810$ për afektivitetin negativ. Koeficienti më i ulët për afektivitetin pozitiv është raportuar edhe në studime të tjera të ISCWeB dhe lidhet me heterogjenitetin e emocioneve që përbëjnë këtë konstrukt (Casas & González-Carrasco, 2021).

Në përputhje me metodologjinë e ISCWeB, indeksi i mirëqenies subjektive u llogarit sipas formulës:

$$MQS = (Kënaqësia\ me\ jetën + Afektiviteti\ pozitiv - Afektiviteti\ negativ) / 3$$

Në kampionin e studimit, mesatarja e indeksit ishte 5.67 ($SD = 1.24$; $N = 2,327$).

Aktiviteti fizik

Aktiviteti fizik u vlerësua përmes dy treguesve të ISCWeB që matin frekuencën e pjesëmarrjes në sport ose ushtrime fizike jashtë shkollës dhe frekuencën e lojës jashtë shtëpisë. Përgjigjet u regjistruan në një shkallë me gjashtë kategori, nga 0 = asnjëherë deri në 5 = çdo ditë.

Dy treguesit paraqitën një korrelacion pozitiv të moderuar ($r = .356$, $p < .001$), ndërsa konsistenca e brendshme e indeksit ishte $\alpha = .52$, një vlerë e pranueshme për një indeks të përbërë nga dy tregues (Eisinga et al., 2013). Për analizat e regresionit u ndërtua Indeksi i Aktivitetit Fizik, i llogaritur si mesatarja e dy treguesve ($M = 3.91$; $SD = 1.29$). Në analizat krahasuese, secili tregues u analizua edhe veçmas.

Privimi material

Privimi material u operacionalizua përmes indeksit kumulativ me tetë zëra të ISCWeB,

i bazuar në qasjen e privimit material të propozuar nga Main dhe Bradshaw (2012). Indeksi u rishkallëzua në mënyrë që vlerat më të larta të tregonin më shumë burime materiale dhe, rrjedhimisht, nivele më të ulëta të privimit.

Indeksi varionte nga 0 deri në 15 pikë ($M = 13.02$; $SD = 1.96$). Për analizat krahasuese pjesëmarrësit u klasifikuan në tre grupe: privim i ulët (≥ 13 pikë; $n = 1,086$), privim mesatar (11–13 pikë; $n = 868$) dhe privim i lartë (≤ 10 pikë; $n = 224$).

Disponueshmëria e pajisjeve sportive

Disponueshmëria e pajisjeve sportive u mat përmes një pyetjeje binare (0 = jo; 1 = po). Rreth 80.2% e fëmijëve raportuan se kishin në dispozicion pajisje sportive. Ky tregues u përfshi në analizat e regresionit si një faktor shpjegues i aktivitetit fizik dhe mirëqenies subjektive.

Analiza statistikore

Indeksi i mirëqenies subjektive u trajtua si variabël i varur në të gjitha analizat. Aktiviteti fizik përbënte variablën kryesore të pavarur, ndërsa privimi material, disponueshmëria e pajisjeve sportive, gjinia, vendbanimi dhe statusi i aftësisë së kufizuar u përfshinë si variabla shpjeguese dhe kontrolli.

Analizat statistikore u kryen me programin IBM SPSS Statistics, Versionin 28. Fillimisht u llogaritën statistikatat përshkruese për të gjitha variablet e studimit. Dallimet ndërmjet grupeve u analizuan përmes testit t për dhe analizës së variancës (ANOVA). Krahas rëndësisë statistikore (p), u raportuan edhe madhësitë e efektit (Cohen's d dhe η^2).

Marrëdhëniet ndërmjet aktivitetit fizik, komponentëve të mirëqenies subjektive dhe privimit material u vlerësuan përmes koeficientit të korrelacionit Pearson, si për kampionin e plotë ashtu edhe sipas niveleve të privimit material.

Për të vlerësuar kontributin relativ të faktorëve të ndryshëm në shpjegimin e mirëqenies subjektive u përdor regresioni linear hierarkik (OLS). Modeli u ndërtua në katër blloqe: (1) karakteristikat demografike (gjinia, vendbanimi dhe statusi i aftësisë së kufizuar); (2) privimi material; (3) disponueshmëria e pajisjeve sportive; dhe (4) Indeksi i Aktivitetit Fizik. Të gjithë parashikuesit e vazhdueshëm u standardizuan (*z*-scores) përpara përfshirjes në model. Kontributi i secilit bllok u vlerësua përmes ndryshimit në koeficientin e përcaktimit (ΔR^2) dhe statistikës *F-change*. Analiza e regresionit u bazua në 2,141 raste me të dhëna të plota.

Rezultatet

Statistikat përshkruese

Statistikat përshkruese për variablet kryesore të studimit paraqiten në Tabelën 1. Mesatarja e indeksit të aktivitetit fizik ishte 3.91 ($SD = 1.29$), ndërsa mesatarja e mirëqenies subjektive ishte 5.67 ($SD = 1.24$). Fëmijët raportuan nivele të larta të kënaqësisë me jetën dhe afektivitetit pozitiv, si dhe nivele të ulëta të afektivitetit negativ. Mesatarja e indeksit të burimeve materiale ishte 13.02 ($SD = 1.96$), ndërsa

9.6% e fëmijëve u klasifikuan në grupin me privim të lartë material.

Dallimet socio-demografike në aktivitetin fizik

Tabela 2 paraqet krahasimet e aktivitetit fizik sipas karakteristikave socio-demografike. Djemtë raportuan nivele më të larta të pjesëmarrjes në sport dhe lojë jashtë shtëpisë krahasuar me vajzat. Nxënësit e klasës së gjashtë morën pjesë më shpesh në sport sesa nxënësit e klasës së katërt, ndërsa nuk u konstatuan dallime sipas klasës për lojën jashtë shtëpisë. Fëmijët që banonin në zona urbane raportuan pjesëmarrje më të lartë në sporte të organizuara, ndërsa ata në zonat rurale luanin më shpesh jashtë shtëpisë. Fëmijët me aftësi të kufizuara raportuan pjesëmarrje më të ulët në sport, ndërsa nuk u konstatuan dallime për lojën jashtë shtëpisë.

Analizat sipas nivelit të privimit material treguan se me rritjen e privimit material u ulën si pjesëmarrja në sport dhe loja jashtë shtëpisë, ashtu edhe mirëqenia subjektive. Dallimet ishin më të theksuara për sportin ($\eta^2 = .064$) dhe mirëqenien subjektive ($\eta^2 = .062$).

Marrëdhënia ndërmjet aktivitetit fizik dhe mirëqenies subjektive

Aktiviteti fizik u shoqërua pozitivisht me mirëqenien subjektive, kënaqësinë me jetën

Table 1: Statistikat përshkruese të variablave kryesore të studimit

Variabla	N	M	SD
Indeksi i aktivitetit fizik	2340	3.91	1.29
Sport / ushtrime fizike	2328	3.85	1.62
Lojë jashtë shtëpisë	2311	3.98	1.49
Mirëqenia subjektive	2327	5.67	1.24
Kënaqësia me jetën	2338	9.65	0.87
Afektiviteti pozitiv	2340	9.39	1.23
Afektiviteti negativ	2333	2.03	2.81
Burimet materiale	2191	13.02	1.96

Shënim. Vlera më të larta të indeksit të burimeve materiale tregojnë më pak privim material.

Table 2: *Aktiviteti fizik dhe mirëqenia subjektive sipas nivelit të privimit material*

Variabla	Privim i ulët	Privim mesatar	Privim i lartë	F	p	η^2
Sport	4.22 (1.30)	3.70 (1.68)	2.93 (2.02)	74.18	<.001	.064
Lojë jashtë	4.17 (1.35)	3.90 (1.52)	3.56 (1.78)	19.66	<.001	.018
Mirëqenia subjektive	5.90 (1.05)	5.66 (1.19)	4.87 (1.59)	72.26	<.001	.062

Shënim. Vlerat paraqiten si M (SD).

Table 3: *Korrelacionet Pearson ndërmjet variablave kryesore*

Variabla	1	2	3	4	5
1. Aktiviteti fizik	—				
2. Mirëqenia subjektive	.171***	—			
3. Kënaqësia me jetën	.195***	.501***	—		
4. Afektiviteti pozitiv	.137***	.609***	.350***	—	
5. Afektiviteti negativ	-.110***	-.903***	-.221***	-.269***	—
6. Burimet materiale	.272***	.269***	.282***	.176***	-.196***

Shënim. ***p < .001.

dhe afektivitetin pozitiv, ndërsa u shoqërua negativisht me afektivitetin negativ. Të dy komponentët e aktivitetit fizik, pjesëmarrja në sport dhe loja jashtë shtëpisë, treguan lidhje pozitive me mirëqenien subjektive. Gjithashtu, burimet materiale u shoqëruan pozitivisht si me aktivitetin fizik ashtu edhe me mirëqenien subjektive, si dhe me kënaqësinë me jetën dhe afektivitetin pozitiv, ndërsa u shoqëruan negativisht me afektivitetin negativ (Tabela 3).

Forca e lidhjes ndërmjet aktivitetit fizik dhe mirëqenies subjektive ndryshoi sipas nivelit të privimit material. Korrelacioni ishte më i dobët tek fëmijët me privim të ulët ($r = .078$), u rrit lehtësisht në grupin me privim mesatar ($r = .099$) dhe ishte dukshëm më i lartë tek fëmijët me privim të lartë ($r = .269$). Kjo sugjeron se aktiviteti fizik mund të ketë një lidhje më të fortë me mirëqenien subjektive në kushtet e privimit material, duke nënkuptuar se rëndësia e tij për mirëqenien psikologjike mund të jetë më e madhe tek fëmijët

që përballen me kufizime më të mëdha materiale.

Parashikuesit e mirëqenies subjektive

Karakteristikat demografike shpjeguan 1.1% të variancës së mirëqenies subjektive. Shtimi i privimit material solli rritjen më të madhe të variancës së shpjeguar ($\Delta R^2 = .071$), ndërsa disponueshmëria e pajisjeve sportive ($\Delta R^2 = .005$) dhe aktiviteti fizik ($\Delta R^2 = .010$) dhanë kontribute shtesë dhe statistikisht domethënëse. Modeli përfundimtar shpjegoi 9.7% të variancës së mirëqenies subjektive ($R^2 = .097$, $R^2_{\text{adj}} = .094$).

Në modelin përfundimtar, burimet materiale përfaqësuan parashikuesin më të fortë të mirëqenies subjektive ($\beta = .246$), të ndjekura nga disponueshmëria e pajisjeve sportive ($\beta = .207$), aktiviteti fizik ($\beta = .130$), gjinia ($\beta = .153$) dhe statusi i aftësisë së kufizuar ($\beta = -.362$). Vendbanimi nuk rezultoi parashikues statistikisht domethënës.

Table 4: *Rezultatet e regresionit linear hierarkik për parashikimin e mirëqenies subjektive të fëmijëve*

Variabla	Modeli 1	Modeli 2	Modeli 3	Modeli 4
Gjinia (vajzë = 1)	.153**	.154**	.154**	.153**
Vendbanimi (urban = 1)	.031	.028	.029	.029
Aftësi e kufizuar	-.361**	-.359**	-.360**	-.362**
Burimet materiale	—	.267***	.252***	.246***
Pajisje sportive	—	—	.207**	.207**
Aktiviteti fizik	—	—	—	.130***
ΔR^2	.011	.071	.005	.010
R^2	.011	.082	.086	.097
R^2 i korrigjuar	.009	.079	.084	.094

Shënim. Janë paraqitur koeficientët e standardizuar (β).
 $p < .05^*$, $p < .01^*$, $**p < .001$.

Diskutime

Ky studim shqyrtoi marrëdhënien ndërmjet aktivitetit fizik dhe mirëqenies subjektive të fëmijëve shqiptarë të moshës 10 dhe 12 vjeç që ndjekin shkollën, duke marrë njëkohësisht në konsideratë ndikimin e privimit material dhe karakteristikave të tjera socio-demografike. Rezultatet nxorën në pah dy gjetje kryesore. Së pari, privimi material rezultoi parashikuesi më i rëndësishëm i mirëqenies subjektive, duke konfirmuar se kushtet socio-ekonomike vazhdojnë të luajnë një rol themelor në cilësinë e jetës së fëmijëve.

Së dyti, aktiviteti fizik ruajti lidhje pozitive dhe të pavarur me mirëqenien subjektive edhe pasi u kontrolluan faktorët socio-ekonomikë dhe karakteristikat demografike. Këto rezultate mbështesin perspektivën e propozuar nga literatura bashkëkohore mbi mirëqenien e fëmijëve, sipas së cilës mirëqenia formësohet nga ndërveprimi ndërmjet kushteve strukturore dhe përvojave individuale, dhe nuk mund të shpjegohet vetëm nga njëra prej tyre (Ben-Arieh, 2008; Casas, 2011).

Aktiviteti fizik dhe mirëqenia subjektive

Në përputhje me hipotezën e parë, fëmijët që raportuan nivele më të larta të aktivitetit fizik shfaqën nivele më të larta të mirëqenies subjektive, kënaqësisë me jetën dhe afektivitetit pozitiv, si edhe nivele më të ulëta të afektivitetit negativ. Këto rezultate janë në përputhje me evidencat e konsoliduara ndërkombëtare, që tregojnë se aktiviteti fizik lidhet në mënyrë të qëndrueshme me mirëqenien psikologjike të fëmijëve dhe adoleshentëve (Buecker et al., 2021; Hale et al., 2023; Li et al., 2022). Edhe pse madhësia e efektit të identifikuar në këtë studim ishte modeste, ajo është e krahasueshme me atë të raportuar në meta-analizat ndërkombëtare, të cilat tregojnë se aktiviteti fizik përfaqëson një faktor mbrojtës të rëndësishëm, por jo të vetëm, të mirëqenies subjektive.

Rezultatet e regresionit hierarkik treguan se aktiviteti fizik vazhdoi të jepte një kontribut të pavarur në shpjegimin e mirëqenies subjektive edhe pasi u kontrolluan privimi material dhe faktorët e tjerë shpjegues. Ky rezultat mbështet Teorinë e Vetëpërcaktimit (Deci & Ryan, 2000; Ryan & Deci, 2017), sipas së cilës

përfitimet psikologjike të aktivitetit fizik burojnë nga mundësia për të përmbushur nevojat bazë për autonomi, kompetencë dhe lidhje sociale. Në këtë kuptim, aktiviteti fizik nuk përfaqëson vetëm një sjellje të shëndetshme, por edhe një kontekst zhvillimor ku fëmijët ndërtojnë marrëdhënie me bashkëmoshatarët, përjetojnë sukses personal dhe zhvillojnë ndjenjën e vetë-efikasitetit. Siç argumenton Vansteenkiste et al. (2020), pikërisht përmbushja e këtyre nevojave psikologjike shpjegon pse aktiviteti fizik lidhet në mënyrë të qëndrueshme me mirëqenien subjektive.

Megjithëse ndikimi i aktivitetit fizik ishte më i vogël se ai i privimit material, rëndësia e tij praktike mbetet e konsiderueshme. Ndryshe nga kushtet socio-ekonomike, të cilat kërkojnë politika afatgjata dhe ndërhyrje strukturore, aktiviteti fizik përfaqëson një faktor potencialisht të modifikueshëm përmes ndërhyrjeve në shkollë dhe komunitet. Ky rezultat mbështet rekomandimet e Organizatës Botërore të Shëndetësisë (World Health Organization, 2022), sipas të cilave promovimi i aktivitetit fizik duhet të konsiderohet jo vetëm një strategji për përmirësimin e shëndetit fizik, por edhe një komponent i rëndësishëm i promovimit të mirëqenies së fëmijëve.

Privimi material si përcaktues strukturor i mirëqenies

Gjetja më e rëndësishme e këtij studimi është se privimi material rezultoi parashikuesi më i fortë i mirëqenies subjektive. Edhe pas përfshirjes së aktivitetit fizik, disponueshmërisë së pajisjeve sportive dhe karakteristikave demografike në modelin statistikor, kushtet materiale vazhduan të shpjegojnë pjesën më të madhe të variacionit të mirëqenies.

Ky rezultat është në përputhje me modelet ekologjike të zhvillimit të fëmijës

(Bronfenbrenner & Morris, 2006), por edhe me literaturën e zhvilluar në kuadër të studimit ndërkombëtar të *Children's Worlds*, që ka treguar vazhdimisht se siguria materiale dhe kushtet ekonomike të familjes janë ndër përcaktuesit më të rëndësishëm të mirëqenies subjektive të fëmijëve (Casas & González-Carrasco, 2021; Rees et al., 2016). Në të njëjtën linjë, Main (2019) argumenton se privimi material nuk përfaqëson vetëm mungesën e burimeve ekonomike, por kufizon mundësinë e fëmijëve për të marrë pjesë në aktivitetet që konsiderohen normale dhe të dëshirueshme për bashkëmoshatarët e tyre. Për këtë arsye, efektet e privimit material shtrihen përtej dimensionit ekonomik dhe ndikojnë drejtpërdrejt në marrëdhëniet sociale, pjesëmarrjen dhe mirëqenien subjektive.

Kjo perspektivë mbështetet edhe nga raportet e *UNICEF Innocenti* (2020), të cilat tregojnë se pabarazitë ekonomike vazhdojnë të përkthehen në pabarazi të mirëqenies edhe në vendet me nivele të larta zhvillimi. Në këtë kuptim, rezultatet e studimit sugjerojnë se aktiviteti fizik nuk mund të konsiderohet një zëvendësues i politikave sociale që synojnë reduktimin e privimit material, por një komponent plotësues brenda një qasjeje më të gjerë për promovimin e mirëqenies së fëmijëve.

Aktiviteti fizik mund të ketë rëndësi më të madhe për fëmijët që jetojnë në kushte privimi

Një nga gjetjet më interesante të këtij studimi ishte se lidhja ndërmjet aktivitetit fizik dhe mirëqenies subjektive u forcua me rritjen e nivelit të privimit material. Megjithëse kjo analizë ka karakter eksplorues dhe nuk u testua përmes një modeli formal moderimi, ajo sugjeron se aktiviteti fizik mund të ketë rëndësi veçanërisht të madhe për fëmijët që rriten në kushte socio-ekonomike më të pafavorshme.

Një interpretim i mundshëm është se sporti dhe loja aktive krijojnë mundësi për përvoja pozitive, marrëdhënie sociale dhe zhvillimin e ndjenjës së kompetencës personale, duke kompensuar pjesërisht kufizimet që lidhen me mungesën e burimeve materiale. Ky interpretim është në përputhje me Teorinë e Vetëpërcaktimit, sipas së cilës përmbushja e nevojave bazë psikologjike mund të kontribuojë në ruajtjen e mirëqenies edhe në kontekste më pak të favorshme (Ryan & Deci, 2017; Vansteenkiste et al., 2020). Ai është gjithashtu në përputhje me literaturën që tregon se përfitimet psikologjike të aktivitetit fizik mund të jenë më të mëdha tek grupet më të cenueshme, ku mundësitë për përvoja pozitive dhe zhvillim personal janë më të kufizuara (Hale et al., 2023).

Megjithatë, këto rezultate duhet të interpretohen me kujdes. Studimet e ardhshme longitudinale dhe analizat e moderimit do të mund të vlerësojnë nëse privimi material ndryshon realisht forcën e marrëdhënies ndërmjet aktivitetit fizik dhe mirëqenies subjektive, duke ndihmuar në identifikimin e grupeve të fëmijëve që mund të përfitojnë më shumë nga ndërhyrjet për promovimin e aktivitetit fizik.

Implikimet praktike, pikat e forta dhe kufizimet e studimit

Rezultatet e këtij studimi kanë implikime të rëndësishme për politikat publike. Në përputhje me rekomandimet e World Health Organization (2022) dhe raportet e UNICEF Innocenti (2020), përmirësimi

i mirëqenies së fëmijëve kërkon një qasje të integruar që kombinon reduktimin e pabarazive socio-ekonomike me zgjerimin e mundësive për aktivitet fizik. Lehtësimi i aksesit në sporte të organizuara, përmirësimi i infrastrukturës rekreative dhe mbështetja e fëmijëve nga familjet me të ardhura të ulëta përmes subvencionimit të pajisjeve ose aktiviteteve sportive mund të kontribuojnë në reduktimin e pabarazive në mirëqenie.

Ky studim paraqet disa pika të forta. Ai mbështetet në të dhënat e para kombëtare të ISCWeB në Shqipëri, përdor një konceptim shumëdimensional të mirëqenies subjektive dhe analizon njëkohësisht faktorët strukturorë dhe sjelljet individuale. Kjo qasje është në përputhje me orientimin bashkëkohor të kërkimeve mbi mirëqenien e fëmijëve, i cili thekson nevojën për të analizuar ndërveprimin ndërmjet karakteristikave individuale dhe kontekstit social (Ben-Arieh, 2008; Casas, 2011).

Megjithatë, rezultatet duhet të interpretohen duke marrë parasysh disa kufizime. Të gjitha variablat u matën përmes vetëraportimit të fëmijëve, çka rrit mundësinë e paragjykitimit të dëshirueshmërisë sociale dhe variancës së metodës së përbashkët; aktiviteti fizik nuk u mat përmes treguesve objektivë, dhe studimi nuk përfshiu faktorë të tjerë potencialisht të rëndësishëm, si klima shkollore, mbështetja prindërore, siguria e lagjes ose aktiviteti fizik i prindërve. Këta faktorë duhet të integrohen në studimet e ardhshme për të ndërtuar një model më gjithëpërfshirës të mirëqenies subjektive të fëmijëve dhe lidhjes së saj me aktivitetin fizik.

REFERENCAT

- Ben-Arieh, A. (2008). The child indicators movement: Past, present, and future. *Child Indicators Research*, 1(1), 3–16. <https://doi.org/10.1007/s12187-007-9003-1>
- Ben-Arieh, A., Casas, F., Frønes, I., & Korbin,

- J. E. (Eds.). (2014). *Handbook of child well-being: Theories, methods and policies in global perspective*. Springer. <https://doi.org/10.1007/978-90-481-9063-8>
- Bronfenbrenner, U., & Morris, P. A. (2006). *The*

- bioecological model of human development*. In W. Damon & R. M. Lerner (Eds.), *Handbook of child psychology* (6th ed., Vol. 1, pp. 793–828). John Wiley & Sons.
- Buecker, S., Simacek, T., Ingwersen, B., Terwiel, S., & Simonsmeier, B. A. (2021). Physical activity and subjective well-being in healthy individuals: a meta-analytic review. *Health Psychology Review*, 15(4), 574–592. <https://doi.org/10.1080/17437199.2020.1760728>
- Busseri, M. A., & Sadava, S. W. (2011). A review of the tripartite structure of subjective well-being. *Personality and Social Psychology Review*, 15(3), 290–314. <https://doi.org/10.1177/1088868310391271>
- Casas, F. (2011). Subjective social indicators and child and adolescent well-being. *Child Indicators Research*, 4(4), 555–575. <https://doi.org/10.1007/s12187-010-9093-z>
- Casas, F., González-Carrasco, M. Analysing Comparability of Four Multi-Item Well-being Psychometric Scales Among 35 Countries Using Children's Worlds 3rd Wave 10 and 12-year-olds Samples. *Child Ind Res* 14, 1829–1861 (2021). <https://doi.org/10.1007/s12187-021-09825-0>
- Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2000). The “what” and “why” of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior. *Psychological Inquiry*, 11(4), 227–268. https://doi.org/10.1207/S15327965PLI1104_01
- Diener, E. (1984). Subjective well-being. *Psychological Bulletin*, 95(3), 542–575. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.95.3.542>
- Hale, G. E., Colquhoun, L., Lancaster, D., Lewis, N., & Tyson, P. J. (2023). Physical activity interventions for the mental health of children: A systematic review. *Child: Care, Health and Development*, 49(2), 211–229. <https://doi.org/10.1111/cch.13048>
- Jovanović, V., Rudnev, M., Aryanto, C. B., Esteban, M., Gautreau, G., Joshanloo, M., Iani, L., Nikolova, R., Sumi, K., Vassar, M., & Xing, C. (2024). A cross-cultural evaluation of Diener's tripartite model of subjective well-being across 16 countries. *Journal of Happiness Studies*, 25, Article 82. <https://doi.org/10.1007/s10902-024-00781-4>
- Kapllanaj, M., Gjedia, R., & Rama, R. (2020). *Children's Worlds national report: Albania*. International Survey of Children's Well-Being (ISCWeB). <https://isciweb.org/wp-content/uploads/2020/10/ALBANIA-Country-report-final-new.pdf>
- Larrinaga-Undabarrena, A., Río, X., Sáez, I., Martínez Aguirre-Betolaza, A., Albisua, N., Martínez de Lahidalga Aguirre, G., Sánchez Isla, J. R., Urbano, M., Guerra-Balic, M., Fernández, J. R., & Coca, A. (2023). Effects of socioeconomic environment on physical activity levels and sleep quality in Basque schoolchildren. *Children*, 10(3), Article 551. <https://doi.org/10.3390/children10030551>
- Li, J., Huang, Z., Si, W., & Shao, T. (2022). The effects of physical activity on positive emotions in children and adolescents: A systematic review and meta-analysis. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19(21), Article 14185. <https://doi.org/10.3390/ijerph192114185>
- Main, G. (2019). Money Matters: A Nuanced Approach to Understanding the Relationship between Household Income and Child Subjective Well-Being. *Child Indicators Research*, 12(4), 1125–1145. <https://doi.org/10.1007/s12187-018-9574-z>
- Qirjako, G., Tomini, E., Çumashi, R., Hoxha-Qosja, A., Roshi, E., & Draçini, X. (2022). *Health Behaviour in School-aged Children (HBSC): National Report Albania 2021–2022*. <https://www.unicef.org/albania/media/6561/file/Health%20Behaviour%20in%20School-aged%20Children%20-%202011,%202013,%20and%202015%20years%20old.pdf>
- Rees, G., Andresen, S., & Bradshaw, J. (Eds.). (2016). *Children's views on their lives and well-being in 16 countries*. Children's Worlds Project. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-65196-5>

- Refatllari, B., Stefa, J., Gega, M., Hyska, G., Qirjako, G., & Burazeri, G. (2025). Prevalence of physical activity and its associated sociodemographic factors among schoolchildren in Albania. *Healthcare in Low-resource Settings*, 13(1), Article 13370. <https://doi.org/10.4081/hls.2025.13370>
- Ryan, R. M., & Deci, E. L. (2017). *Self-determination theory: Basic psychological needs in motivation, development, and wellness*. Guilford Press.
- Savahl S, Casas F and Adams S (2021) The Structure of Children's Subjective Well-being. *Front. Psychol.* 12:650691. doi: 10.3389/fpsyg.2021.650691
- UNICEF Office of Research – Innocenti. (2020). *Worlds of Influence: Understanding what shapes child well-being in rich countries* (Innocenti Report Card 16).
- Vansteenkiste, M., Ryan, R. M., & Soenens, B. (2020). Basic psychological need theory: Advancements, critical themes, and future directions. *Motivation and Emotion*, 44(1), 1–31. <https://doi.org/10.1007/s11031-019-09818-1>

ABSTRACT

Physical activity (PA) is considered an important protective factor for students' subjective well-being (SWB) and, at the same time, a significant concern for educational institution management. This study aims to describe sociodemographic differences in physical activity and assess its contribution to explaining subjective well-being after controlling for material deprivation and other demographic factors. Data were drawn from the third wave of the International Survey of Children's Well-Being (ISCWeB – Children's Worlds), conducted in Albania in 2016–2017, with a representative sample of 2,345 children aged 10 and 12 years. Subjective well-being was operationalized through a composite index comprising life satisfaction, positive affect, and negative affect, while physical activity was measured by the frequency of participation in sports and outdoor play. The results showed that boys, 12-year-old students (sixth-graders), and children experiencing less material deprivation reported higher levels of physical activity. Physical activity was positively associated with subjective well-being ($r = .171$, $p < .001$). Hierarchical linear regression showed that material resources represented the strongest predictor of subjective well-being ($\Delta R^2 = .071$), while physical activity ($\Delta R^2 = .010$) and the availability of sports equipment ($\Delta R^2 = .005$) made additional, independent contributions. The final model explained 9.7% of the variance in subjective well-being. The findings highlight the importance of reducing material deprivation and expanding opportunities for physical activity as complementary components in promoting children's well-being. Finally, the study yields several implications for school management, suggesting a shift in emphasis from “how much sport students do” to “how schools manage physical activity as a resource for students' health, well-being, socialization, and academic success.”

Keywords: *physical activity; school management; subjective well-being; material deprivation; Children's Worlds (ISCWeB).*

Guide for Authors

The journal “Studime Sociale” [Social Studies] is a scholarly journal published by the Albanian Institute of Sociology (AIS), associated with the Albanian Sociological Association (ALBSA). It has been certified as a scientific journal by the KVT/MAS by Decision No. 170, dated December 20, 2010. The journal has also been classified as a scientific journal by ANVUR – the National Agency for the Evaluation of the University and Research System of the Italian Ministry of Education, Universities and Research (MIUR), by Decision No. 298, dated December 21, 2021. *Social Studies* has been published continuously since 1998. It is managed by an International Editorial Board and is published with code ISSN, in two formats: print and online. Articles may be published in Albanian or English.

The fundamental principle of publication is **scientific rigor**. Every manuscript submitted undergoes a **double-blind peer review process**. Each article is reviewed by **two anonymous scholars** in the relevant field(s), and publication is granted only if both reviews are positive. The selection of scientific articles is therefore the **exclusive responsibility of anonymous peer reviewers**.

The publication costs of the journal are covered by contributors, in proportion to the length of each article (pages, with 2,200 characters per page). If any issue or individual article is financially supported by a third party (individual or institution), this support is explicitly acknowledged.

Each article must comply with linguistic and academic standards and must constitute original work. Submissions may be either research articles or review articles. Manuscripts must be submitted in Word format and should follow this structure: (1) Title, up to 15 words; (2) Author/s (first name and surname); institutional affiliation(s); email address(es) for each author (3) Abstract, 200–250 words, with 4–6 keywords; (4) Author biography, approximately 50 words, in narrative form; (5) Main text; (6) Complete list of references, in alphabetical order by authors’ surnames (7).

Articles may include **footnotes** for specific explanations; however, footnotes should not be used for bibliographic references. The journal follows the **APA referencing system**, using **in-text citations** accompanied by a corresponding **alphabetically ordered reference list** at the end of the manuscript, based on authors’ surnames or the institutions responsible for the cited documents. The complete references listed at the end of the text must contain all elements necessary to identify the original sources, as follows:

- a. **Books:** Author(s); year of publication; *title of the book* (italicized); place of publication; publisher. *Example:*
Merton, Robert. 1968. *Social Theory and Social Structure*. New York: Free Press.
- b. **Journal articles, book chapters, etc.:**
Author(s); year of publication; “title of the article” (in quotation marks); *title of the journal or edited volume* (italicized); volume/issue and page range. *Example:*
Buss, Loreta. 2010. “Childhood in Sociology and Society: The U.S. Perspective.” *Current Sociology*, Vol. 58, No. 2, pp. 350–355.
- c. **Archival documents:**
In addition to the elements above, the reference should include the **archive, file, and folder/fascicle**.
- d. **Online sources:** In addition to the standard elements, the reference should include the **URL** and the **date of last access**.

All references listed at the end of the manuscript must correspond to the abbreviated in-text citations, which should follow these examples:

Single author: Weber (1998); (Weber, 1998: 156); Weber (1998: 156)

Two or three authors: (Lazarsfeld & Berelson, 1990); (Olzak, Shanahan & West, 1986)

More than three authors: (Larsen et al., 1989)

Multiple references: (Blau, 1980; Kadare, 1995; Uçi, 2003; Pëllumbi, 2004; Omari, 1999)

If an author has more than one publication in the same year, references should be distinguished as 2011a, 2011b, etc.

Kriteret e botimit

Revista “Studime Sociale” është revistë e Institutit Shqiptar të Sociologjisë (AIS), i asociuar me Shoqatën Sociologjike Shqiptare (ALBSA). Ajo është certifikuar si revistë shkencore nga KVT/MAS me vendim Nr. 170, datë 20. 12. 2010. Ajo është klasifikuar si revistë shkencore nga ANVUR - Agjencia Kombëtare e Vlerësimit të Sistemit Universitar dhe Kërkimit Shkencor i Ministrisë së Arsimit, Universiteteve dhe Kërkimit Shkencor të Italisë (MIUR) me vendim Nr. 298, datë 21 dhjetor 2021.

Revista “Studime Sociale” botohet pa ndërprerje nga viti 1998. Ajo drejtohet nga bordi botues ndërkombëtar dhe botohet me kod ISSN, në dy forma: print dhe online. Artikujt mund të botohen në shqip ose anglisht.

Parimi bazë i botimit është rigoroziteti shkencor. Çdo artikull i nënshtrohet një recensionimi të verbër (**double-blind peer review**). Ai u jepet për recensionim dy studiuesve të fushave të afërta dhe artikulli botohet nëse recensat janë pozitive. Pra, detyra e përzgjedhjes së artikujve shkencorë është kompetencë ekskluzive e recensentëve anonimë.

Kostoja e revistës përballohet nga kontribuuesit sipas vëllimit të çdo artikulli (faqe me nga 2200 karaktere). Nëse ndonjë numër, apo artikull i veçantë i revistës, financohen nga ndonjë subjekt (individ apo institucion) në çdo rast bëhet shënimi përkatës.

Çdo artikull duhet të jetë në përputhje me standardet gjuhësore. Artikujt duhet të jenë krijime origjinale. Ato mund të jenë artikuj shkencorë ose recensionues. Artikujt shkencorë duhet të dërgohet në word me këtë strukturë: (1) titulli, deri në 15 fjalë; (2) autori/autorët (emri mbiemri); institucioni ku është/janë; adresat elektronike – për çdonjërin prej tyre; (3) përmbledhje (shqip), me 200-250 fjalë dhe 4-6 fjalë kyçe; (4) të dhëna për autorin/autorët, rreth 50 fjalë, si tekst; (5) teksti; (6) Referencat e plota, sipas rendit alfabetik të mbiemrave të autorëve; (7) abstract në anglisht (varianti anglisht i përmbledhjes).

Artikulli mund të shoqërohet me shënime në fund të faqes (footnotes) për ndonjë shpjegim të veçantë. Por ato nuk janë referenca. *Sistemi i referencave të revistës është sistemi i APA*, me referenca të shkurtuara përgjatë tekstit, shoqëruar me listën korresponduese të referencave të plota në fund të tekstit, sipas rendit alfabetik të mbiemrave të autorëve, apo institucioneve që kanë autorësinë.

Referencat e plota në fund të tekstit duhet të përbëjnë elementë (të dhëna) që të adresojnë te burimet origjinale:

- a. Për librat: autori/ose autorët (1); viti i botimit (2); titulli i librit, në korsiv (3); ku është botuar (4) dhe botuesi (5).
P.sh. Merton, Robert. 1968. *Social Theory and Social Structure*, New York: Free Press.
- b. Për artikuj nga revistat shkencore, kapituj librash etj.: autori/autorët (1); viti i botimit (2); titulli i artikullit, në thonjëza (3); titulli i revistës/përmbledhjes ku është botuar, në kursiv (4); revista apo botimi ku gjendet e faqet, nga-deri (5).
P.sh.: Buss, Loreta. 2010. “Childhood in Sociology and Society; The US Perspective”, *Currant Sociology*, Vol. 58, No. 2, pp. 355-350.
- c. Për dokumente arkivorë shtohet (pika 5) Arkivi, Dosja, fashikulli.
- d. Për dokumente të marrë nga interneti shtohet (pika 5) link-u dhe data e fundit kur është parë.

Referencat e plota, të listuara në fund të tekstit, duhet të korrespondojnë me referencat e shkurtuara nëpër tekst, të cilat vendosen si në shembujt: Për një autor: Weber (1998); (Weber, 1998: 156); ose Weber (1998: 156); Për dy dhe tre autorë: (Lazesfeld & Berelson, 1990) e (Olzak, Shanahan & West, 1986); Për më shumë se tre autorë: (Larsen et al., 1989); për seritë e referencave (Blau, 1980; Kadare, 1995; Uçi, 2003; Pëllumbi, 2004; Omari, 1999). Në qoftë se për të njëjtin autor ka më shumë se një referencë në të njëjtin vit, atëherë shënohet: 2011a, 2011b.